

The Imperative Need for a New Critical Edition of Baha' al-Din al-Baghdadi's "At-Tavassol ela-t Tarassol"

Amirhossein Salek ¹ | Saeed Bozorg Bigdeli ^{2*} | Naser Nikoubakht ³

1. Ph.D. Candidate in Persian Language and Literature, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran. Email: a_salek@modares.ac.ir
2. Corresponding Author, Professor of Persian Language and Literature, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran. E-mail: bozorghs@modares.ac.ir
3. Professor of Persian Language and Literature, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran. E-mail: n_nikoubakht@modares.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received: 22/09/2024

Received in revised form:
16/12/2024

Accepted: 30/12/2024

Keywords:

At-Tavassol ela-t Tarassol,
Baha' al-Din al-Baghdadi,
Ahmad Bahmanyar,
manuscripts,
codicology,
textual criticism

ABSTRACT

At-Tavassol ela-t Tarassol, authored by Baha' al-Din Muhammad ibn Mu'ayyad al-Baghdadi, is a paragon of Persian Fanni prose from the 6th century AH. It is among the few surviving texts in the epistolary writing traditions which has been handed down in one solid piece. In 1315 (1936 AD), Ahmad Bahmanyar took the responsibility for critically editing the book based on merely two existing manuscripts, and had it published in Tehran. However, further seven manuscripts have yet been discovered. These newly found manuscripts are kept in various libraries, including the Yeni Cami Library in Turkey (dated; 635 AH), the Nur Osmanli Library in Turkey (dated; 662 AH), the Fatih Library in Turkey (dated; 669 AH), the Library of the Islamic Consultative Assembly of Iran (7th century AH), the Leiden University Library in the Netherlands (dated 850 AH), and two more copies from the 12th and 14th centuries preserved in the Library. Given the discovery of earlier and more valuable manuscripts, the lack of certain necessary criteria required for an accurate codicology in the previous copy, and the numerous textual errors, "At-Tavassol ela-t Tarassol" necessitates a critical re-examination and, in technical terms, a reconsideration. This article, followed by introducing the newly discovered manuscripts, will elaborate on the imperative need for a new analysis on this invaluable historical text.

Cite this article: Salek, A., Bozorg Bigdeli, S. & Nikoubakht, N. (2025). The Imperative Need for a New Critical Edition of Baha' al-Din al-Baghdadi's "At-Tavassol ela-t Tarassol". *Research of Literary Texts in Iraqi Career*, 6 (4), 23-54.

© The Author(s).

Publisher: Razi University

DOI: 10.22126/ltip.2024.11144.1300

Extended abstract

Introduction

“At-Tavassol ela-t Tarassol,” a unique literary work by Baha al-Din Muhammad ibn Mu’id al-Baghdadi, the secretary of Ala al-Din Tekesh, the Kharazmshah, is a valuable collection of epistolary texts composed in the late 6th century AH. This book encompasses a wide range of correspondence, including official decrees, edicts, treaties, and private letters. “At-Tavassol ela-t Tarassol” has a coherent structure with a preface, two introductory chapters, and three main sections, covering various types of correspondence, such as Imperial Decrees (official) and personal (private) letters. The book offers samples and methods for epistolary writing, which makes “At-Tavassol ela-t Tarassol” a noble textbook of epistolary writing. The significance of “At-Tavassol ela-t Tarassol” extends beyond merely collecting writing samples, but it holds great importance from literary, historical, and linguistic perspectives. This book was first published in Tehran in 1315 (1936 AD) by Ahmad Bahmanyar Kermani. Based on the two available manuscripts in his time, Bahmanyar undertook the task of editing and publishing the work. This study highlights the necessity of a new critical examination of this work.

Method

This paper presents a comparative analysis of the printed copy of “At-Tavassol ela-t Tarassol” (both prose and poetry) with other extant manuscripts. The proposed emendations and corrections shall be presented, as well. The outcome of this analytic comparison represents only a small sample of the possible errors occurred in previous studies and showcase the necessity of a revised critical examination of this book. Throughout this study, the following manuscripts are used: Y (Yeni Cami, 635 AH), N (Nur ‘Uthmaniyya, 662 AH), L (Leiden, 668 AH), F (Fatih, 669 AH), P (Paris, 684 AH), Man (Majlis = Islamic Consultative Assembly of Iran), Le (Leiden, 850 AH), Mad (Majlis, 12th century), and Mas (Majlis, 14th century). Examples are followed by numbers in parentheses which refer to the page numbers of the printed copy of At-Tavassol ela-t Tarassol.

Results

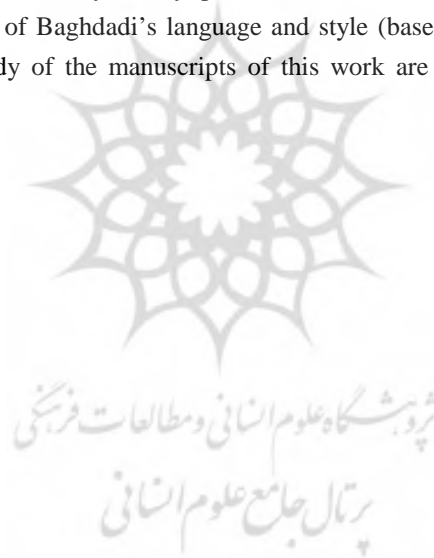
The outcomes of this research showcase and emphasize numerous errors in Bahmanyar’s edited copy of “At-Tavassol ela-t Tarassol” in 1315 (1936 AD). These errors stem from the reliance on a limited number of manuscripts and the low quality of those manuscripts. The errors include misreading, omissions, and incorrect editorial decisions. These errors can be broadly categorized into three main domains:

- textual errors
- the absence of necessary critical and research-based editorial standards in Bahmanyar’s edition
- and the discovery of older and more accurate manuscripts of “At-Tavassol ela-t Tarassol.”

Today, Nine manuscripts of this book have been recognized at our disposal. By comparing these manuscripts and proposing corrections, we shall revise a copy which is closer to the original and the more accurate copy of “At-Tavassol ela-t Tarassol.”

Conclusion

Upon the discovery of new manuscripts and the identification of errors in the existing ones, a new critical edition of “At-Tavassol ela-t Tarassol” becomes crucial to offer a more accurate comprehension of this noble book. This study demonstrates that conducting codicology of ancient texts can only be achieved through careful and comprehensive study of manuscripts, followed by a ‘critical’ analysis. By providing a corrected edition of “At-Tavassol ela-t Tarassol,” this study offers scholars and enthusiasts of Persian literature a reliable and accurate resource for studying this important book and gaining a deeper understanding of its historical context. Ultimately, this research can serve as a starting point for further studies in various fields, including linguistics, literary history, political and social history, and manuscript studies. A more detailed analysis of Baghdadi’s language and style (based on the new critical edition) and a more in-depth study of the manuscripts of this work are objectives to be explored in future research.

ضرورت تحقیق و تصحیح مجدد التوسل الی الترسل بهاءالدین بغدادی^۱

امیرحسین سالک^۱ | سعید بزرگ بیگدلی^۲ | ناصر نیکوبخت^۳

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

رایانامه: a_salek@modares.ac.ir

۲. نویسنده مسئول، استاد، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

رایانامه: bozorghs@modares.ac.ir

۳. استاد، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

رایانامه: n_nikoubakht@modares.ac.ir

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۰۱

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۹/۲۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۱۰

واژه‌های کلیدی:

التوسل الی الترسل،

بهاءالدین بغدادی،

احمد بهمنیار،

نسخ خطی،

تصحیح متن.

التوسل الی الترسل تألیف بهاءالدین محمدبن مؤید بغدادی، نمونه‌ای اعلا از انشای فارسی و نثر فنی قرن ششم هجری است و نیز در شمار معدود آثاری است که در سنت ترسل و نامه‌نگاری به صورت کامل به دست ما رسیده است. این کتاب در سال ۱۳۱۵. ش به‌همت احمد بهمنیار از روی تنها دو نسخه خطی موجود، تصحیح شد و در تهران به چاپ رسید؛ اما اکنون، غیر از آن دو نسخه، هفت دست‌نوشته دیگر از این اثر کشف شده و در دست است. این نسخ نویافته به ترتیب عبارتند از: (۱) نسخه کتابخانه ینی جامع ترکیه مورخ ۶۳۵. ق؛ (۲) نسخه کتابخانه نورعثمانی ترکیه مورخ ۶۶۲. ق؛ (۳) نسخه کتابخانه فاتح ترکیه مورخ ۶۶۹. ق؛ (۴) نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی ایران (بی‌تاریخ اما متعلق به قرن ۷ هجری)؛ (۵) نسخه کتابخانه دانشگاه لیدن هلند مورخ ۸۵۰. ق و (۶) دو نسخه قرن دوازده و چهاردهم محفوظ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی. التوسل به دلایلی چون: الف) کشف اقدم نسخ آن (نسخه مورخ ۶۳۵. ق) و نیز چند نسخه ارزشمند دیگر؛ ب) نداشتن برخی معیارهای لازم برای یک متن مصحح؛ ج) وجود اشکالات متعدد متنی (ناشی از فقدان نسخ معتبر هنگام تصحیح نخست) لازم است دوباره مورد مذاقه قرار گیرد و اصطلاحاً «تصحیح مجدد» شود. در این نوشتار پس از معرفی نسخ نویافته التوسل، به تبیین ضرورت تصحیح مجدد این متن تاریخی ارزشمند می‌پردازیم.

استناد: سالک، امیرحسین؛ بزرگ بیگدلی، سعید؛ نیکوبخت، ناصر (۱۴۰۴). ضرورت تحقیق و تصحیح مجدد التوسل الی الترسل بهاءالدین بغدادی.

پژوهشنامه متون ادبی در دوره عراقی، (۴) ۶-۵۴.

ناشر: دانشگاه رازی

حق مؤلف © نویسندگان.

DOI: 10.22126/ltip.2024.11144.1300

۱. مقاله برگرفته از رساله دکتری دانشجو است.

۱. پیشگفتار

از دوره حاکمیت سامانیان و غزنویان، مخصوصاً دوره سلجوقی و خوارزمشاهیان در دربارها منشیانی توانا بوده‌اند که نامه‌های رسمی و خصوصی را فراهم می‌کردند و توان علمی خود را با نوشتن منشآت نشان می‌دادند که پاره‌ای از آن‌ها به دست ما رسیده است. (نجاریان، ۱۴۰۳: ۱۵۲) یکی از آن‌ها مجموعه *التوسل الی التوسل* تألیف بهاء‌الدین محمدبن مؤید بغدادی (زنده در ۵۸۸ هـ.ق)، منشی علاء‌الدین تکش خوارزمشاه، است که بین سال‌های ۵۶۸ تا ۵۹۶ هـ.ق در خوارزم و خراسان سلطنت کرده است.

التوسل از یک دیباچه، دو فصل مقدماتی و سه بخش (قسم) تشکیل شده است. دیباچه، در حمد خدا، نعت پیامبر و ستایش سلطان تکش و در آخر نیز سبب تألیف کتاب نگاشته شده است. پس از آن، در فصل اول، به مدح و ثنای سعدالدین وزیر می‌پردازد و در فصل دوم، مختصری در انشای فارسی و سبک‌های مختلف نویسندگان و شیوه مخصوص خود سخن می‌گوید و پس از آن به سر اصل مطلب (اقسام سه گانه کتاب) می‌رود که قسم اول فرمان‌ها، مناشیر دیوانی، عهدنامه‌ها و فتح‌نامه‌ها که مشتمل بر ۲۱ منشور و عهدنامه است؛ قسم دوم نامه‌هایی که از جانب سلطان به امراء و ملوک اطراف نوشته شده است، مشتمل بر ۱۴ نامه و مثال و قسم سوم نیز اختصاص دارد به اخوانیات و ملاطفات (نامه‌های دوستانه و خصوصی) و رقاعی که مؤلف به بزرگان عهد و دوستان نوشته است. این بخش نیز مشتمل است بر ۱۸ نامه و ۸ رقع. در پایان این بخش، ۱۲ تشبیب برای نمونه و مثال -به‌عنوان الگوی نوشتاری- آمده است. کتاب با یک قصیده فارسی در وصف حال مؤلف و توصیف کتاب و یک قصیده عربی در مدح وزیر پایان می‌یابد.

«*التوسل* از حیث پختگی انشا و انسجام و صحت قواعد و قوانین، بی‌مانند و غیر قابل اعتراض است و بلکه از حیث یکدستی و توحید اسلوب بر بسیاری از نثرهای پیش از خود برتری دارد» (بهار، ۱۳۴۹، ج ۲: ۳۷۹) همچنین در شمار معدود کتاب‌هایی است که در سنت ترسل و منشآت به‌صورت کامل به‌دست ما رسیده است و نیز در بردارنده الگوهای عملی برای آموزش نامه‌نگاری است. مضاف بر این، *التوسل* از دیدگاه زبانی و ادبی، خاصه، نمایش و تبیین سیر تطور نثر فارسی اهمیت بسیار دارد و نمونه بارزی از انشای فارسی قرن ششم به حساب می‌آید. در این باب، اقوال قدما (عوفی در *لباب‌الالباب* و رواینی در *مرزبان‌نامه*) و نیز پژوهشگران معاصر چون صفا در *تاریخ ادبیات در ایران* و بهار در *سبک‌شناسی*، به‌وضوح، گویای موضوع است. علاوه بر این، *التوسل* از حیث تاریخی نیز به‌سبب

اشتمال بر وقایع دوره خوارزمشاهیان و معاصران آنها و همچنین حالات و رفتار مردم و بزرگان آن دوره، درخور توجه است.

اهمیت دیگر کتاب از حیث ساختاری و موضوعی است. *التوسل الی التوسل* در قیاس با مجموعه‌های مشابه کامل‌ترین و دقیق‌ترین نمونه از مجموعه منشآت، در این زمینه محسوب می‌شود. توضیح اینکه، بهاءالدین بغدادی در کتاب خود برای نامه‌ها قائل به یک تقسیم‌بندی سه‌گانه می‌شود که در نوع خود بدیع است و به نظر می‌رسد برای اولین بار (در دوره مورد بحث) چنین ساختاری برای تقسیم‌بندی منشآت ارائه می‌شود. این تقسیم‌بندی سه‌گانه، ناظر بر اهمیت نوع مکتوب است؛ در نظر بغدادی (در جایگاه دبیر و رئیس دیوان رسالت) «مناشیر»، «فتح‌نامه‌ها» و «عهود» از اهمیت بالایی برخوردارند و پس از آن، مکتوباتی که در حکم «مثال» قرار می‌گیرند. در قسم سوم، دیگر مکتوبات اعم از «رقاع»، «ملاطفات» و آنچه «اخوانیات» نامیده می‌شود قرار گرفته است. با عنایت به این تقسیم‌بندی، می‌توان گفت «سلطانیات» در نظر بغدادی صرفاً همان مکتوبات قسم اول است و با این حساب، دایره سخن در باب «سلطانیات» (حداقل در این اثر) محدودتر می‌شود و دیگر نمی‌توان هر مکتوبی را که به نوعی به دستگاه حکومت مربوط است، سلطانیات خواند. توجه به این نکته در سبک‌شناسی و طبقه‌بندی نوع مکتوبات و مراسلات اهمیتی به‌سزا دارد.

مضاف بر این، به‌دلیل وجود نمونه‌ها و الگوهای مختلف نوشتاری در انتهای کتاب، ساختار کتاب به‌گونه‌ای است که به‌قول صفا (۱۳۶۶): گویی «از سرمشق‌های مشهور مترسلین و بلغای زمانه محسوب می‌شده» (ج ۲: ۹۷۴) و برای این گروه، کارکرد آموزشی و تعلیمی داشته است.

۱-۱. بیان مسئله

التوسل در سال ۱۳۱۵. ش به‌همت احمد بهمنیار کرمانی (۱۲۶۲-۱۳۳۴. ش) تصحیح شد و در تهران به‌چاپ رسید. اکنون، پس از نُه دهه رخدادهایی حادث و نکته‌هایی مکشوف شده که اجتماع آنها لزوم تلاش و پژوهش حاضر را بایسته می‌کند. به‌عبارت دیگر، مسأله این پژوهش که برگرفته از رساله دکتری نگارنده (امیرحسین سالک) می‌باشد، تصحیح «مجدد» *التوسل* است به‌دلایلی که در ادامه ذکر می‌شود:

الف) اشکالات متنی

خواننده *التوسل* در مواجهه با متن چاپی، در موارد متعدد، با ابهام و بدفهمی از آن روبه‌رو می‌شود.

به عبارت دیگر، معنایی که از متن چاپی حاصل می‌شود، در برخی موارد با همه معیارها و معانی زبانی قابل دفاع نیست و باید با تسامح آن را پذیرفت. این نکته وقتی در مواضع متعدد تکرار می‌شود، می‌تواند نشان از این باشد که اصل متن منقح و سالم نیست؛ بنابراین اولین نکته، نیاز به فهم صریح، دقیق و قابل دفاع از متن است که در موارد متعددی، با چاپ حاضر، حاصل نمی‌شود.

نکته دوم، نسخه‌بدل‌هایی است که در پاورقی متن چاپی آمده است. این نسخه‌بدل‌ها در موارد متعدد با رمز «ظ» (= ظاهراً وجه صحیح محتمل) و در برخی موارد با رمز «کذا» ذکر شده است. در مواردی که رمز «کذا» آمده تکلیف روشن است؛ اما بخش‌هایی که با رمز «ظ» آمده است گرچه در نیمی از موارد صحیح است، اما در نیمی از موارد معنای کامل و موجه اراده نمی‌کند. ضمن اینکه مصحح در بسیاری از موارد، صورت صحیح واژه را به حدس و درایت خود دریافته است؛ اما به دلیل پای‌بندی به ضبط‌های نسخه اساس، تشخیص صحیح خود را در پاورقی آورده و ضبط غلط را در متن نگه داشته است. این موضوع نشان از قاعده‌مندی و روش‌دانی مصحح است، اما خود سبب اغتشاش و نابه‌سامانی ذهن خواننده می‌شود و نتیجه آن متنی مغلوط و نااستوار است.

با احترام به پیشگاه استاد فقید، زنده‌یاد احمد بهمنیار، این نکته را می‌توان به عنوان نقدی روش‌شناختی به اسلوب انتخابی ایشان در تصحیح این متن مطرح کرد؛ چرا که بهمنیار، در مقدمه خود، به صراحت عنوان می‌کند که از دو نسخه موجود، یکی از آن‌ها (نسخه ۶۸۴. ق موسوم به نسخه پاریس) به دلایل مهم و اساسی نسبت به نسخه دیگر اعتبار کمتری دارد (ر.ک: بغدادی؛ ۱۳۸۵، مقدمه مصحح: یب و یج) و نمی‌توان به آن استناد کرد که ایشان در عمل هم چنین نمی‌کند. در واقع، بهمنیار یک نسخه نسبتاً قابل اعتماد در اختیار داشته که آن هم از خطا و لغزش مبرا نبوده است و یک نسخه مغلوط، لغزان و بدخوان که چندان محل اعتبار نبوده. در چنین وضعیتی، منطقی می‌نمود که مصحح محترم با تکیه بر اهلیت و دانش خود (به‌شیوه‌ای که امروز «تصحیح قیاسی» نامیده می‌شود) متن را بازسازی کند و برای مثال در موضعی که نسخه اساس ضبط صریح و صحیح ندارد و نسخه دوم مغلوط است یا افتادگی دارد، احتجاج و تشخیص علمی خود را اصل قرار دهد و با ذکر دلیل، آن را به متن منتقل کند نه اینکه ضبطی را که خود ایشان اقرار به غلط بودن آن می‌کند، در متن نگه دارند و تشخیص صحیح خود را به پاورقی منتقل کنند. این در حالی است که امروز، با در اختیار داشتن اقدم نسخ التوسل، می‌بینیم که بسیاری از تشخیص‌های بهمنیار صحیح بوده و نسخ معتبر ما آن تشخیص‌ها را تأیید می‌کند؛ لذا از این نکته دو نتیجه مطلوب است: یکی اینکه، احمد بهمنیار صالح‌ترین و شایسته‌ترین فرد برای

تصحیح این متن بوده اما امکانات او بسیار محدود بوده است و دودیدگر آنکه شیوه انتخابی ایشان برای تصحیح متن، وسواس گونه و امانت دارانه بوده اما الزاماً شیوه صحیحی نبوده است؛ چراکه حاصل آن متنی منقح و پیراسته نیست و در موارد بسیار، پاورقی‌ها ضبط صحیح است و متن مصحح ضبط غلط.

ب) نسخه چاپی التوسل، معیارهای لازم تصحیح انتقادی و تحقیقی ندارد

چاپ بهمنیار از التوسل نه آن قدر ناقص و ذوقی است که بتوان آن را به چاپ غیر علمی متهم کرد و نه آن قدر دقیق و منطبق با اسالیب و بایدهای تصحیح انتقادی است که بتوان آن را یک اثر تحقیقی استاندارد دانست. برای مثال چاپ بهمنیار، از بایسته‌های متن مصحح امروزی، فاقد آنچه «دیباچه» خوانده می‌شود، است (صفری آق‌قلعه، ۱۴۰۰: ۱۱۷)؛ این بخش با «مقدمه مصحح» درهم آمیخته و از طرفی تمام آنچه در این بخش باید بیاید، نیامده است. برای مثال، شرح احوال مؤلف، شخصیت‌های مهم و تأثیرگذار و معاصران او، اطلاعاتی از زمانه و موقعیت اجتماعی و تاریخی خلق اثر و دیگر اطلاعات لازم و مفید برای فهم متن ذکر نشده است. البته بهمنیار مطالب مهمی را در این بخش ذکر کرده است؛ مانند توضیحات نسخه‌شناختی، و به اختصار، نکته‌های زبانی و رسم‌الخطی نسخه‌ها. همچنین واضح است که دغدغه بهمنیار صرفاً ارائه متنی چاپی و مصحح از اثری بوده که تا آن زمان معرفی و منتشر نشده بوده است.

نکته دیگر، کم توجهی مصحح به یادداشت‌ها و تعلیقات و حواشی لازم برای گشودن متن است. چنانکه ذکر شد، در این چاپ، توجه بر روی اصل متن است و توضیحات و حواشی، اغلب، آنگاه ارائه شده که وجود آن کمکی به تصحیح متن می‌کرده است. در واقع، حواشی کتاب برای گشودن و شرح ابهامات و غوامض متن نیست؛ بلکه برای تبیین ضبط درست متن و جلوگیری از غلط‌خوانی خواننده در آن موضع خاص است؛ لذا در این اثر، آنچه امروز تحت عنوان «تعلیقات و یادداشت‌ها» می‌شناسیم، وجود ندارد. این ضعف در بخش «کتابنامه» و «نمایه» نیز کاملاً مشهود است.

ج) کشف نسخه‌های کهن صحیح از التوسل

زمانی که بهمنیار مشغول تصحیح این متن بوده، تنها دو نسخه در دست داشته و از وجود نسخ اقدم و معتبر این اثر (مانند ۶۳۵. ق) اطلاع نداشته است؛ لذا واضح است که امروز، اطلاع از وجود چنین نسخه‌هایی ارزشمند و در دست داشتن آن‌ها، خود به تنهایی، دلیلی است بر بازنگری و تأمل دوباره بر این متن تاریخی. نگارنده این سطور با تحصیل جمیع نسخ التوسل، به مقابله نسخه‌ها پرداخته و در حال

بازسازی و تصحیح مجدد متن است.

۱-۲. پرسش‌های پژوهش

۱. با توجه به تصحیح پیشین این اثر، چه ضرورتی برای تصحیح مجدد آن وجود دارد؟
۲. تصحیح مجدد التوسل چه دستاوردهایی برای محققان و پژوهشگران این حوزه به همراه دارد؟

۱-۳. پیشینه پژوهش

ذکر نام احمد بهمنیار، اولین مصحح التوسل، از دو جهت مهم و بایسته است؛ یکی فضل تقدم و دودگر تقدم فضل ایشان. پس از بهمنیار تا امروز، تصحیحی مجدد از این کتاب - چه به صورت پژوهش دانشگاهی (پایان‌نامه و رساله) و چه غیر آن - ارائه نشده است.

در میان پژوهش‌هایی که به صورت مستقیم درباره التوسل و تصحیح آن (نقد تصحیح نخست و بیان ضرورت تصحیح مجدد) انجام شده است، باید به دو مقاله مهم اشاره کرد. نخست، مقاله‌ای با عنوان «یادداشت‌هایی بر التوسل الی التوسل تألیف بهاء‌الدین محمد بن مؤید بغدای». این مقاله آخرین یادداشت‌های عبدالحمید بدیع‌الزمانی (۱۲۸۳-۱۳۵۶. ش) است که پس از وفات ایشان به‌همت علی محدث ارموی چاپ شده است. بدیع‌الزمانی در این یادداشت، حدود ۵۰ صفحه از التوسل (چاپ بهمنیار) را بررسی و بر اساس شماره صفحه و شماره سطر نسخه چاپی، پیشنهادهایی برای اصلاح متن ارائه کرده است. این پیشنهادها و اصلاحات، همه، بر مبنای دانش زبانی بدیع‌الزمانی است نه بررسی و مقابله نسخ؛ در برخی موارد دلایل زبانی یا نحوی نیز ضمیمه شده است.

مقاله دوم نوشته سهیلا یوسفی با عنوان «بررسی التوسل الی التوسل بهاء‌الدین بغدادی و معرفی نسخ نویافته» است که در سال ۱۳۹۴ منتشر شده است. پژوهشگر، در این مقاله ابتدا به معرفی کتاب پرداخته و بعد چهار نسخه نویافته از کتاب را معرفی کرده است و در بخش سوم مقاله، بحث ضرورت تصحیح مجدد کتاب را مطرح و دلایلی نیز بر این امر اقامه می‌کند که عبارتند از ۱. وجود ضبط‌های نادرست در متن؛ ۲. بدخوانی‌های مصحح؛ ۳. افتادگی‌های متعدد متن. به عقیده نگارنده، متن مصحح بهمنیار اشکالاتی دارد و اساساً به دلیل وجود همین موارد، تصحیح مجدد آن ضروری است؛ اما این اشکالات الزاماً و صرفاً به‌قراری که یوسفی در مقاله مذکور ارائه کرده، نیست. در بخش «شیوه انجام پژوهش» به این موضوع بازمی‌گردیم.

غیر از موارد مذکور، پژوهش‌های دیگری نیز در باب التوسل انجام شده که مستقیماً به خود اثر

می‌پردازد؛ اما سخنی از نقد اثر یا بحث لزوم تصحیح مجدد در میان نیست. یکی از مهم‌ترین آن‌ها مقاله سیدابوالقاسم فروزانی با عنوان «التوسل الی التوسل مجموعه‌ای گرانقدر از منشآت بهاءالدین محمد بغدادی» است. فروزانی در این مقاله به‌اجمال، سیر تاریخی سنت نامه‌نگاری و منشآت را در ایران بررسی و از مهم‌ترین و مشهورترین کاتبان و دبیران دیوان رسالت یاد می‌کند. در این میان به کتاب التوسل بیشتر می‌پردازد و نقل قول‌های مهم ادبای قدیم دربارهٔ این کتاب را به‌صورت مدون ارائه می‌کند. این مقاله کوتاه اطلاعات مفید تاریخی در باب زمینه‌های شکل‌گیری کتاب التوسل به‌دست می‌دهد.

شایان ذکر است که پس از انتشار التوسل در سال ۱۳۱۵ تا به امروز- غیر از موارد فوق- پژوهش‌های زیادی در قالب پایان‌نامه، رساله و مقاله به‌صورت مستقیم دربارهٔ این کتاب انجام شده است که اغلب به بررسی ویژگی‌های زبانی و نحوی، سبک‌شناختی و تاریخی اثر می‌پردازد. در ادامه صرفاً به ذکر عنوان برخی از مهم‌ترین این پژوهش‌ها بسنده می‌کنیم:

۱. یارعلی دارانی، محمدرضا (۱۳۸۷) تحلیل سبک‌شناختی التوسل الی التوسل (از منظر ترسل زبانی و ادبی): پایان‌نامه کارشناسی ارشد؛

۲. بهرامی میرابادی، مینا (۱۳۹۰) بررسی سبکی کتاب التوسل الی التوسل: پایان‌نامه کارشناسی ارشد؛

۳. نوروزی، جهانبخش (۱۳۵۹) التوسل الی التوسل: رساله دکتری (شرح و تعلیق بر متن مصحح بهمنیار که زیر نظر زنده‌یاد مظاهر مصفا (۱۳۱۱-۱۳۹۸. ش) انجام شده است. پژوهشگر در مقدمه کار خود به‌وضوح تصریح می‌کند که این رساله شرح و تعلیق بر تصحیح بهمنیار است اما پیش از شرح اثر، دست به اصلاح تصحیح بهمنیار می‌زند با این توضیح که چون بهمنیار در تصحیح خود، نسخهٔ لیدن را اساس قرار داده و نسخهٔ پاریس را در پاورقی همراه با دریافت‌های خود گزارش کرده، پژوهشگر (جهانبخش) کاری را که بهمنیار از انجام آن امتناع کرده بود، انجام می‌دهد بدین صورت که بنا بر قواعد سبکی و زبانی و نیز قرائن متنی در برخی موارد ضبط‌های بهمنیار را با توجه به استدراکات و نسخه‌بدل‌ها اصلاح می‌کند. ایشان در مقدمه تصریح می‌کند که:

«اینک اینجانب در صدد است با راهنمایی و مددکاری استادان جلیل‌القدر آقایان

دکتر خطیب‌رهبر و دکتر مظاهر مصفا و دکتر اسماعیل حاکمی نسخهٔ رابعی از

ترکیب آن دو نسخه [۲ نسخهٔ خطی + نسخهٔ چاپی بهمنیار] به دست دهد» (۱۳۵۹:

۴. اسدی حبیب، حوریه (۱۳۹۸) بررسی و تحلیل اصطلاحات و فنون دبیری تا آغاز تا قرن هفتم: رساله دکتری.

قسم آخر، پژوهش‌هایی است که به صورت غیر مستقیم به *التوسل* پرداخته‌اند. این پژوهش‌ها در قالب مقاله منتشر شده و اغلب به بررسی تاریخچه و سیر تطور سنت ترسل و منشآت پرداخته و گریزی هم به *التوسل* زده‌اند. مقاله‌هایی چون: «تاریخچه منشآت در ادب فارسی»، «ترسل و نامه‌نگاری در ادب فارسی»، «انشاء، ترسل و اقسام آن»، «بررسی جایگاه منشآت و منشآت‌نویسی در ایران تا پایان قرن هشتم هجری»، «کتاب‌شناسی توصیفی منشآت، مکاتبات و نامه‌ها» و...

۱-۴. نسخ خطی موجود از *التوسل*

پس از تفحص و استقصاء تام جهت احصاء نسخ موجود از *التوسل* به نه نسخه خطی از این اثر، در سراسر دنیا دست یافتیم؛ در ادامه، در قالب دو فهرست مجمل و تفصیلی، اطلاعات نسخه‌شناختی این دست‌نوشته‌ها را ارائه می‌کنیم:

فهرست اجمالی^۱:

- ۱- دستنوشته در کتابخانهٔ بنی جامع ترکیه محفوظ است؛
- ۱- دستنوشته در کتابخانهٔ نورعثمانی ترکیه نگهداری می‌شود که یک میکروفیلم هم از آن در کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران است؛
- ۲- دستنوشته در کتابخانهٔ دانشگاه لیدن نگهداری می‌شود که یک میکروفیلم از آن‌ها در دانشکدهٔ ادبیات دانشگاه تهران محفوظ است؛
- ۱- دستنوشته در کتابخانهٔ فاتح ترکیه محفوظ است؛
- ۱- دستنوشته در کتابخانهٔ ملی پاریس محفوظ است که دو میکروفیلم از آن در تهران موجود است: یکی در مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی و دیگری در کتابخانهٔ مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران؛
- ۳- دستنوشته در کتابخانهٔ مجلس شورای اسلامی محفوظ است.

۱. نشان‌دهندهٔ پراکندگی نسخ و تعداد آن‌ها در کتابخانه‌ها و آرشیوهای سراسر دنیا.

فهرست تفصیلی^۱:

۱. کتابخانه ینی جامع ترکیه

دستنویسی که با شماره ۱۰۰۰ در کتابخانه ینی جامع ترکیه نگهداری می‌شود، تا به امروز، اقدم نسخه موجود از التوسل الی الترسل و یکی از کامل‌ترین آن‌ها که تاریخ ۶۳۵ هجری قمری را در ترقیمه خود دارد. احمد بن محمد بن عبدالجلیل الهروی نام کاتب این نسخه است که آن را در ۲۲۶ برگ ۱۵ سطری با خط نسخ خوانا و رسا کتابت کرده است. در انجامه، محل کتابت نسخه شهر «لارنده»^۲ ذکر شده است که در دوره مورد بحث یکی از حوزه‌های مهم و پرارجاع کتابت شناخته می‌شود. نسخه تماماً با مرکب سیاه نوشته شده مگر سرعنوان‌ها و واژه‌های جداکننده‌ای مانند «قران»، «حدیث»، «شعر» و «مصراع» که شنگرفی است. نسخه آرایه خاصی ندارد. اغلب آیات و احادیث و در پاره‌ای موارد برخی از واژه‌ها مشکول است. نسخه رکابه ندارد. در برگ شماره ۲ سه سجع مهر دیده می‌شود که دوتای آن خوانا نیست؛ اما یکی از آن‌ها قابل بازخوانی است؛ آن سجع مهر متعلق به سلطان احمد یکم (۹۹۶-۱۰۲۵ ق) فرزند سلطان محمد سوم، چهاردهمین سلطان عثمانی، است و این چنین نوشته است: «وقف سلطان احمد خان بن سلطان محمد خان غازی» در پایین آن هم طغرای مخصوص او جای گرفته است. این سجع مهر در برگ ۱۰۹ و ۲۲۶ هم عیناً تکرار شده است.

این نسخه به لحاظ شیوه رسم الخط، پیرو اسالیب نسخ قرن هفتمی است که در واقع شیوه‌ای است تبعیت گونه از اسالیب کاتبان قرن پنجم و ششم هجری؛ با این تفاوت که کاتبان این دوره (قرن هفتم) همه جا یکسان عمل نمی‌کنند و پای‌بند به اسلوب مشخصی نیستند. مثینی (۱۳۴۷) در این باره می‌نویسد:

شیوه اکثر کاتبان قرن ششم هجری به بعد در طرز نوشتن چهار حرف فارسی، تبعیت گونه‌ای از اسلوب کاتبان قرن پنجم هجری است ... منتها شیوه کتابت ایشان یکدست و یکنواخت نیست. [در واقع] کاتبان، این حروف را به دو شکل یعنی هم با سه نقطه و هم با یک نقطه نوشته‌اند. به علاوه هر یک از این کاتبان به سلیقه خود در این باب عمل کرده‌اند ... و استثناً هم در چند نسخه دیده شده که کاتبان برخی حرف‌ها را، از اول تا آخر کتاب، به طور یکنواخت نوشته‌اند. (۱۳۴۷: ۱۴۰)

۱. این فهرست بر اساس قدمت نسخ مرتب شده است و توضیحاتی چند درباره هر نسخه ارائه می‌دهد.

۲. قرامان (به ترکی استانبولی: Karaman) یکی از شهرهای ترکیه است. که در جنوب قونیه واقع شده و مرکز استان قرامان است. نام پیشین آن «لارنده» بوده که یونانی است. سلطان ولد، فرزند مولانا جلال‌الدین محمد بلخی، در این شهر به دنیا آمده است. لارنده یکی از حوزه‌های مهم کتابت بوده است و نسخ متعددی در این شهر کتابت شده که امروز در دست است.

در این نسخه، چهار حرف فارسی «پ، چ، ژ، گ» همه جا یکسان نوشته نشده است؛ حرف «پ» و «چ» در برخی مواضع با یک نقطه و در اغلب موارد با سه نقطه کتابت شده است.^۱ نیز حرف «گ» پاره‌ای از موارد بدون سرکش و در مواردی هم با سرکش و به‌شیوه امروز نوشته شده است. قاعدهٔ «دال و ذال» در این نسخه همه‌جا رعایت نشده است؛ یعنی دال معجم در برخی موارد منقووظ است؛ مانند: «پادشاه/ بادشاه»، «باید»، «شود» و... و در بسیاری موارد هم بدون نقطه و درست به‌شیوهٔ امروزی کتابت شده است. «که» و «چه» در بسیاری از موارد به‌صورت «کی» و «چی/ جی» کتابت شده است و در پاره‌ای از موارد هم هاء غیرملفوظ کتابت نشده است خاصه در ترکیب‌هایی مانند: «آنچه = آنچه» یا «آنکه = آنک». حرف «آ» اغلب بدون نشانهٔ مد و گاهی همراه با آن کتابت شده. نیز در اغلب موارد از «ی» کوتاه (ء) به‌جای «ای» استفاده شده است؛ اما خلاف این هم در موارد متعدد صادق است.

۲. کتابخانهٔ نورعثمانیه ترکیه

نسخهٔ مورخ ۶۶۲ هجری قمری که با شمارهٔ ۴۳۰۰ در کتابخانهٔ نورعثمانیه ترکیه نگهداری می‌شود و میکروفیلمی از آن با شناسهٔ ۴۹۵-ف در کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران موجود است. این دست‌نوشته، نسخه‌ای است کامل از *التوسل* که در ۱۳۷ برگ ۲۱ سطری با خط نسخ کتابت شده است. نام کاتب، ابوالمجد رمضان بن محمود الکاتب الخربری [کذا] است. نسخهٔ تاریخ دهم شعبان ۶۶۲. ق را در ترقیمهٔ خود دارد. این نسخه آرایه‌ای ندارد، رکابه نیز ندارد. عناوین و برخی عبارات‌های مهم با قلمی درشت‌تر و شنگرفی نوشته شده است. این نسخه را می‌توان نسخه‌ای مشکول یا نیمه‌مشکول دانست. بخش ضمیمهٔ معروف *التوسل* یعنی «رساله الحسیه» در این دست‌نوشته آمده که در شانزده و نیم برگ (۳۳ صفحه) پس از قصاید فارسی و عربی در انتهای متن ضمیمه شده است. «رساله الحسیه» تنها در سه نسخه از نسخ موجود از *التوسل* آمده است؛ یکی همین نسخهٔ ۴۳۰۰ نورعثمانیه است، دیگری نسخهٔ مورد استفادهٔ زنده‌یاد بهمنیار یعنی همان نسخهٔ ۱۵۳۵ پاریس و سه‌دیگر نسخهٔ شمارهٔ ۲۸۵ هلند مورخ ۸۵۰. ق محفوظ در دانشگاه لیدن است که در ادامه به آن‌ها نیز می‌پردازیم.

۱. محمدبن عبدالخالق میهنی در کتاب خود موسوم به *آیین دبیری* می‌نویسد: «... و چند حرف است در زبان پارسی که در زبان تازی نیست چون پ و ژ و ف و ک این هر یک را به سه نقطه علامت کند تا اشتباهی نیارد و...» (میهنی، ۱۳۸۹: ۵) تاریخ تألیف این اثر به‌درستی معلوم نیست؛ اما به‌استناد شواهد متنی، این اثر را متعلق به نیمهٔ اول قرن ششم می‌دانیم. رسم‌الخط نسخهٔ ۶۳۵. ق در این موضع شاهدهی است بر این قول صریح میهنی و از دیگر سو، قول میهنی مؤید احتجاج متینی (۱۳۴۷) است مبنی بر تبعیت کاتبان قرن هفتمی از اسالیب قرن پنجم و ششم.

این نسخه به لحاظ املائی، نسبت به نسخه ۶۳۵ ق (ینی جامع) یکدست تر و یکنواخت تر است و تقریباً تمام قواعد و معیارهای نسخ قرن هفتمی را در خود دارد. قاعده دال و ذال بی استثنا از ابتدا تا انتهای نسخه رعایت شده است. حرف «گ» تقریباً همه جا بدون سرکش آمده است. حروف «پ» و «چ» در بیشتر موارد با یک نقطه ضبط شده است مگر در مواردی معدود که با سه نقطه آمده. در این نسخه نیز حرف «آ» اغلب بدون نشانه مد و گاهی همراه با آن کتابت شده و نیز تقریباً در تمام نسخه از «ی» کوتاه (ء) به جای «ای» استفاده شده است.

۳. کتابخانه دانشگاه لیدن هلند (نسخه شماره ۵۸۶)

بر اساس فنخا، میکروفیلمی در کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران موجود است که با شماره / شناسه "۱۳ عکسی" قابل دسترسی است (مورد ۴ از فهرست فنخا ذیل مدخل التوسل الی الترسل). این میکروفیلم از روی نسخه شماره ۵۸۶ کتابخانه دانشگاه لیدن مورخ ۶۶۸ هجری قمری تهیه شده است. این دستنوشته همان نسخه معروف لیدن است که اساس طبع زنده یاد بهمنیار بوده و یادداشتی کوتاه از علامه قزوینی در ابتدای خود دارد که در روز ۱۹ رمضان سال ۱۳۵۰ قمری (۷ بهمن ۱۳۱۰ خورشیدی) نوشته شده است. نام کاتب مخدوش شده است و چنانکه ذکر شد، تاریخ سوم ربیع الآخر سال ۶۶۸ ق را در ترقیمه خود دارد. این نسخه در ۱۳۰ برگ با خط نسخ خوانا و با مرکب سیاه کتابت شده و همچنین برخی عناوین و عبارت‌های مهم با قلمی درشت‌تر نوشته شده است. نسخه رکابه دارد و در هر صفحه ۲۱ سطر نوشته شده است. این نسخه هیچ آرایه‌ای ندارد؛ اما تمیز و مرتب است. نسخه، به دو قصیده فارسی و تازی ختم می‌شود. به لحاظ شیوه املائی، بسیار شبیه به نسخه ۶۶۲ ق نورعثمانی است.

۴. کتابخانه فاتح ترکیه

این دستنویس با شماره ۰۴۱۲۴ در کتابخانه فاتح ترکیه نگهداری می‌شود و تاریخ ۶۶۹ هجری قمری را در ترقیمه خود دارد. این نسخه در ۱۲۱ برگ (۲۴۲ صفحه) کتابت شده است و هر صفحه ۲۱ سطر دارد. البته برخی صفحات گاه ۲۰ و ۱۹ سطر دارد. نسخه با مرکب سیاه و با خط نسخی که تا حد کمی با تعلیق نسبت دارد، نوشته شده است. از برگ ۴۱ به بعد یک نوع دوگانگی در نسخه به چشم می‌خورد. توضیح اینکه از ابتدا تا پایان برگ ۴۱ تمام نسخه با مرکب سیاه کتابت شده و سرعنوان‌ها با قلمی درشت‌تر و قوی‌تر نوشته شده است؛ اما از برگ ۴۲ به بعد محسوس است که جنس کاغذ تغییر می‌کند؛ یعنی حداقل رنگ آن متفاوت می‌شود و مهم‌تر اینکه از اینجا تا پایان نسخه سرعنوان‌ها با قلمی هم‌سان با متن، اما شنگرفی کتابت می‌شود. نسخه رکابه و هیچ آرایه خاصی ندارد. در برخی از

صفحات حاشیه‌نویسی‌های گاه متراکم دیده می‌شود. این نسخه از *التوسل* کامل نیست و بخش‌هایی از کتاب را ندارد. نقایص نسخه دو نوع است: الف) مطابق با فهرست نسخه چاپی و نیز نسبت به عناوین دیگر نسخ کامل، این نسخه برخی از عناوین را ندارد؛ ب) نقص در عبارات و جملات دعایی، توضیحی و توصیفی متن؛ به گونه‌ای که به نظر می‌رسد کاتب قصد فشرده‌نویسی داشته است؛ جان کلام را کتابت و از توضیحات اضافه، مترادفات و عبارات دعایی چشم‌پوشی کرده است و این شیوه‌ای است که در کتابت برخی از آثار مدرسی و مکتبی دیده می‌شود. (ر.ک: مایل هروی؛ ۱۳۸۰: ۱۷۱).

با این تفصیل و با توجه به کیفیت و اسلوب کتابت و نیز با توجه به مدرسی و آموزشی بودن *التوسل*، شاید بتوان نسخه ۶۶۹. ق فاتح را نمونه‌ای از آن نسخ فشرده و محصول کانون کتابت دانشمندان و طالبان علم در نظر گرفت. این نسخه به لحاظ اسلوب کتابت هم چندان مقید و پایبند نیست؛ قاعده دال و ذال اغلب رعایت می‌شود؛ اما یکدست نیست و کاتب التزامی برای رعایت آن ندارد. در باقی قواعد نوشتاری هم با نسخه ۶۶۸. ق لیدن نسبت دارد؛ اما بدون التزام در کاربست آن قواعد.

۵. کتابخانه ملی پاریس

میکروفیلمی که با شناسه ۱۳۱۰/۱-ف و ۱۳۱۰/۲-ف در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود از روی دست‌نوشته شماره ۱۳۵۳ محفوظ در کتابخانه ملی پاریس تهیه شده است. براساس اطلاعات فنخا، غیر از این میکروفیلم، یک میکروفیلم دیگر هم از همین نسخه در کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی موجود است. نسخه پاریس، همان نسخه دومی است که زنده یاد بهمنیار در دست داشته و به تصحیح کتاب اقدام کرده است. این نسخه مورخ ۶۸۴ هجری قمری است و در ۱۸۹ ورق با خط نسخ کتابت شده است که تنها ۱۲۸ ورق آن مربوط به *التوسل الی التوسل* است و مابقی مجموعه منشآت دوره سلاجقه روم است. از ابتدا تا ورق ۱۱۳ متن *التوسل* است و از ورق ۱۱۴ تا ۱۲۸ «رساله الحسیه» را شامل می‌شود. نسخه هیچ آرایه‌ای ندارد، رکابه نیز ندارد. در هر صفحه ۲۳ و گاهی ۲۲ و ۲۱ سطر نوشته شده است. این نسخه از ابتدا ۵ ورق افتادگی دارد. مهم‌ترین ویژگی این نسخه، زائدنویسی و تصرف کاتب است به این صورت که برای مثال در سرتاسر کتاب هر جا که بیت یا ابیاتی فارسی یا عربی در متن آمده است، در این نسخه بلااستثنا یک یا چند بیت اضافه‌تر، به همان سبک و سیاق و اغلب سست‌تر، زائد بر متن می‌بینیم که در هیچ کدام از نسخ موجود، آن ابیات و زوائد تأیید نمی‌شود لذا به نظر می‌رسد که کاتب اهل فن و زبان‌آور بوده است. این نسخه قدری بدخط و با بی‌دقتی کتابت شده و اغلب بسیاری از حروف و کلمات به صورت پیوسته و متصل به یکدیگر

کتابت گردیده است که خواندن نسخه را در مواضع مختلف دشوار می‌کند. کاتب به لحاظ اسلوب کتابت هیچ گونه پای‌بندی به اصول و قواعد معمول نداشته و هر بخش از نسخه با کیفیتی متفاوت کتابت شده است؛ قاعده دال و ذال گاهی رعایت می‌شود و گاهی نمی‌شود. حروف فارسی در مواردی با یک نقطه و در بسیاری از موارد هم با سه نقطه کتابت شده است. کاتب در برخی از مواضع حرف «ح» را از دیگر حروف هم‌شکل با قراردادن خطی در زیر آن متمایز کرده است که البته این موضوع خود سبب ایجاد اختلاف ضبط، در آن موضع خاص، نسبت به دیگر نسخ معتبر شده است.

۶. کتابخانه مجلس شورای اسلامی (نسخه شماره ۵۳۲۰ متعلق به قرن هفتم هجری)

درایتی (۱۳۹۲) در فسخ این نسخه را متعلق به قرن نهم هجری می‌داند؛ اما در صفحه نخست نسخه، در یادداشت فهرست‌نویس مجلس، این نسخه به قرن هفت هجری منسوب شده است که نشانه‌ها و قرائن دیگر متنی، قرن هفتمی بودن نسخه را تأیید می‌کند. این نسخه از ابتدا و انتها، چند صفحه افتادگی دارد و متأسفانه انجامه کاتب و به تبع آن ترقیمه ندارد؛ لذا تاریخ دقیق کتابت و نام کاتب مجهول است. نسخه با خط نسخی خوانا و با مرکب سیاه در ۲۴۵ برگ کتابت شده است. هر صفحه ۱۵ سطر دارد. نسخه مجدول است. جداول و عناوین و برخی از عبارات و کلمات شنگرفی است. ظاهر نسخه پاکیزه، تمیز و مرتب است و برخی کلمه‌ها مشکول است. از ویژگی‌های مهم دیگر این نسخه، وجود برخی زیرنویس‌ها در متن است؛ معانی برخی از کلمات و عبارات -درست مانند نسخه ۶۳۵ ق و ۶۶۲ ق- در زیر هر کلمه نوشته شده است. خط زیرنویس‌ها، قدیمی می‌نماید و احتمالاً یادداشت کاتب است یا اینکه دست‌خط یکی از خوانندگان و صاحبان آن پس از کتابت. به‌هر روی این توضیحات نیز قدیمی می‌نماید. نسخه رکابه دارد اما آرایه خاصی ندارد. نکته دیگر اینکه گویا این نسخه مدتی در تملک رضاقلی‌خان هدایت بوده است؛ یادداشتی با امضای ایشان -در معرفی کلی نسخه- در پشت بدرقه ابتدایی دیده می‌شود.

نکته مهم دیگر که این نسخه را منحصر به فرد می‌کند، وجود دو مکتوب در برگ‌های [۱۸ب] تا [۲۷آ] است با عناوین «من کلامه فی بعض الائمه و هو شهاب‌الدین الخیوقی» و «و له فی ظهیرالدین المعرف بخوارزم». این دو مکتوب در هیچ یک از نسخ دیگر نیامده است مگر دو نسخه قرن دوازده و چهارده که آن هم در کتابخانه مجلس نگهداری می‌شود و در ادامه به آن می‌پردازیم. با توجه به اینکه می‌دانیم این مکتوب در باب خِیوقی، عالم متنفذ شافعی قرن ششمی، است، وجود آن در اینجا ارزش و اعتباری ویژه پیدا می‌کند. ضمن اینکه اکنون دو رونوشت دیگر از این مکتوب در دست داریم.

علی‌ای حال، بررسی چندوچون و صحت و سقم این مکتوب مجالی دیگر می‌طلبد. نسخه ۵۳۲۰ مجلس به‌لحاظ املائی، تمام ویژگی‌های نسخ قرن هفتمی را دارد. در شیوه نوشتاری بسیار شبیه به نسخه ۶۶۹. ق است البته نه با دقت و وسواسی که در ۶۶۹. ق سراغ داریم. اما در ضبط شباهت زیادی با نسخه ۶۶۸. ق لیدن و ۶۸۴. ق پاریس دارد. این شباهت‌ها در ضبط کلمات و رسم‌الخط نسخ التوسل، در پژوهشی دیگر با مضمون «تبارشناسی نسخ موجود از التوسل» به‌صورت مبسوط در حال تدوین و تحلیل است که ان‌شاءالله در آینده‌ای نزدیک به‌قلم نگارندگان این سطور منتشر می‌شود.

۷. کتابخانه دانشگاه لیدن هلند (نسخه شماره 285 or)

این دستنویس نیز با شماره 285 or در کتابخانه دانشگاه لیدن هلند نگهداری می‌شود و تاریخ ۸۵۰ هجری قمری را در ترقیمه خود دارد. این نسخه در ۱۰۶ صفحه در قطع رحلی سلطانی کتابت شده است و هر صفحه ۳۳ سطر دارد. نسخه با مرکب سیاه و با خط تحریری نزدیک به نستعلیق نوشته شده است. این نسخه یکی از سه نسخه کاملی است که رساله «حبسیه» را در انتهای خود دارد و آن شامل ۱۶ صفحه در انتهای نسخه است. نسخه تماماً با مرکب سیاه کتابت شده است اما سرعنوان‌ها و آیات و احادیث شنگرفی است. نسخه کامل است، رکابه دارد و هیچ آرایه خاصی هم ندارد. این نسخه قرن نهمی بسیار تمیز، مرتب و سالم است و اثری از خط‌خوردگی در آن نیست اما آثار مرمت و وصالی در آن دیده می‌شود. نکته بسیار جالب در باب این نسخه این است که شباهت بسیار زیادی با نسخه ۶۶۲. ق نورعثمانیه دارد؛ این شباهت تا حدی است که قطع به‌یقین و بی‌تردید می‌توان حکم کرد که مادر نسخه این دستنویس همان نسخه ۶۶۲. ق است؛ با این توضیح که حلقه‌های واسط و رابط بین این دو نسخه متأسفانه در دست نیست و نمی‌توانیم زنجیره‌تبارشناسی منسجمی برای آن رسم کنیم. میزان شباهت و نسبت این نسخه با نسخه ۶۶۲. ق در پژوهشی که پیش از این وعده داده شد بررسی و نتایج به‌صورت نمودار آماری ارائه خواهد شد. نسخه به‌لحاظ رسم‌الخطی کاملاً مطابق با قواعد کتابت نسخ قرن نهم و دهم است. قاعده دال و ذال ابدأ رعایت نمی‌شود. میل کاتب به جدانویسی واژه‌ها بیشتر است تا پیوسته‌نویسی. در برخی مواضع نسخه مشکول است؛ اما التزامی برای اعمال اعراب در کاتب نبوده است. حروف فارسی کاملاً متمایز نوشته شده و حرف «پ» همه‌جا بلااستثنا با دو نقطه کتابت شده است. حرف «آ» نیز همه‌جا با مد آمده است.

۸. کتابخانه مجلس شورای اسلامی (نسخه شماره ۱۴۹۲ متعلق به قرن دوازدهم هجری)

این نسخه تنها بخشی از قسم اول التوسل را در برمی‌گیرد (صص ۱۲-۷۵ نسخه چاپی). نسخه انجامه ندارد و تاریخ کتابت و نام کاتب مجهول است. نسخه با خط نسخ و تماماً با مرکب سیاه در ۵۴ برگ کتابت شده است. در هر صفحه ۱۲ سطر نوشته شده و رکابه دارد. نسخه هیچ آرایه‌ای ندارد. تنها برخی از کلمات با رنگ سرخ کتابت شده و زیر برخی عناوین و عبارت‌های مهم، در تمام نسخه، با رنگ سرخ خط کشیده شده است.

۹. کتابخانه مجلس شورای اسلامی (نسخه شماره ۱۴۵۴۸ متعلق به قرن چهاردهم هجری)

درایتی (۱۳۹۲) در فتح این نسخه را متعلق به قرن سیزدهم هجری می‌داند؛ اما در آغاز نسخه یادداشتی کوتاه به چشم می‌خورد با این مضمون: «برحسب خواهش و استدعای این بنده اسدالله حسام دفتر سرکار مستطاب آقا سیدرضای شمس‌الادبا حفظه‌الله تعالی این فرمان مبارک مرقوم و یادگار جناب فرمودند فی شهر ذی‌الحجه سنه ۱۳۲۰» که با عنایت به این یادداشت و شباهتی که بین خط آن با خط متن نسخه وجود دارد می‌توان احتمال داد که این یادداشت کوتاه تاریخ حدودی کتابت نسخه را معلوم می‌دارد. لذا بی‌راه نیست اگر آن را نسخه قرن چهاردهم بدانیم. علی‌ای حال، این نسخه نیز دقیقاً مشابه و منطبق با نسخه قرن دوازدهم - تنها بخش کوتاهی از قسم اول التوسل را در برمی‌گیرد. نسخه فاقد انجامه است. تاریخ دقیق کتابت مجهول است. این نسخه با خط شکسته نستعلیق و تماماً با مرکب سیاه در ۲۸ برگ کتابت شده است. در هر صفحه ۱۴ سطر نوشته شده است و رکابه دارد. نسخه هیچ آرایه‌ای ندارد و تنها با دو رنگ سرخ و آبی مجدول شده است. شباهت ضبطها و قرائن نشان می‌دهد که این دو نسخه (قرن دوازدهم و چهاردهم) دقیقاً و تحقیقاً از روی نسخه ۵۳۲۰ مجلس کتابت شده است. به عبارت دیگر، این دو نسخه ناقص - با بضاعت خود - مؤید ضبطهای نسخه ۵۳۲۰ هستند.

۵-۱. شیوه انجام پژوهش

پیش از شروع بحث، لازم است بازگردیم به آنچه که در بخش «پیشینه پژوهش» ناتمام ماند. در این پژوهش قصد نداریم به مقاله یوسفی (۱۳۹۴) پاسخ دهیم یا نقدی بر آن وارد کنیم اما نگارندگان این سطور، با احترام به نویسنده مذکور، بر این باورند که آن تقسیم‌بندی سه‌گانه در بیان ضرورت تصحیح مجدد، چندان دقیق و منصفانه به نظر نمی‌رسد و نکته جدید و دور از نظری را هم آشکار نمی‌کند. چنانکه در بخش «بیان مسئله» (موارد الف - ج) عنوان شد، ما با یک اثر مهم تاریخی - ادبی مواجه هستیم که قریب به نود سال پیش، مصححی فاضل و صالح تنها با در دست داشتن دو نسخه خطی -

وضع معلوم - آن را تصحیح کرده و تا امروز مورد استفاده بوده است.

مصحح نسخه‌های دقیق، خوانا، قابل اعتماد و مکمل نداشته است؛ یک نسخه او بدخوان و اضافه‌گو و غیر قابل اعتماد بوده و دیگری هم افتادگی‌ها داشته و مرجعی نبوده است تا ضبط‌های آن را تأیید کند. از طرفی، وسواس علمی مصحح به او اجازه نداده تا دست به تصحیح لغزان «قیاسی» بزند - امری که مصححان امروزی بی‌پروا به آن دست می‌یازند - و اگر حدسی هم زده، همه در پاورقی بوده است نه در متن مصحح. لذا درست و منصفانه نیست که ما، امروز، با امکانات فعلی بخواهیم محدودیت‌ها و حتی خطای ممکن طبیعی و انسانی مصحح فقید را به چند زبان بیان کنیم تا ثابت شود که کار تصحیح مجدد، ضروری است. کاملاً طبیعی است که وقتی نسخه خوانا و مضبوطی در دست نباشد، احمد بهمینار هم که باشد دچار بدخوانی می‌شود؛ وقتی متن را بد می‌خوانیم، ضبط نادرستی هم به متن وارد می‌کنیم. در باب افتادگی‌ها هم که مصحح نمی‌توانسته با بضاعت آن زمان از خودش متن تولید کند. مخلص کلام آنکه نگارندگان این پژوهش، ضمن احترام به مقاله مذکور به دلیل دقت نظر، اهتمام و فضل تقدم، با تمام موارد مطرح شده در آن مقاله هم‌داستان نیستند؛ بله، تصحیح مجدد *التوسل* ضروری است اما تنها به دو دلیل اساسی:

الف) متن مصحح فعلی در موارد بسیاری نارسا و نامفهوم است و خواننده حرفه‌ای این مهم را به حق مطالبه می‌کند؛ حال، خواه به دلیل ضعف نسخ مورد استفاده باشد یا کم‌دقتی مصحح یا اتخاذ شیوه نادرست.

ب) در این زمانه، نسخ کهن و معتبری، که از قضا اقدم نسخ موجود هم هست، به دست آمده است؛ مطلوب است با در دست داشتن این مهم و اتخاذ شیوه و اسلوب علمی، متنی مصحح و منقح (با معیارهای جدید متن‌شناختی) به جامعه علمی ارائه شود.

همین و بس؛ و الا در همان مقاله مذکور و پیشگام در بیان ضرورت تصحیح مجدد، مواردی به چشم می‌خورد که جای بحث دارد؛ برای مثال نویسنده محترم در معرفی نسخ، از نسخه مورخ ۶۳۵ ق نام می‌برد اما نه معرفی دقیق و جامعی، چنانکه راجع به دیگر نسخ داده بود، ارائه می‌کند و نه در تصحیح‌های پیشنهادی از ضبط‌های این نسخه استفاده می‌کند. یا اینکه ایشان درست‌ترین نسخه را (در موارد بسیار) نسخه بی‌ترقیمه قرن هفتمی محفوظ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی در ایران و نسخه مورخ ۶۶۲ ق محفوظ در مجموعه نورعثمانیه ترکیه معرفی می‌کند که البته هر دو مورد، نسخه‌هایی قابل اعتماد هستند و مهم‌تر از همه دست‌یافتنی چراکه اولی در ایران است و از دومی هم میکروفیلمی

در دانشگاه تهران موجود است. اما از نظر اعتبار، هر دو نسخه پس از نسخه مورخ ۶۳۵. ق قرار می‌گیرد. همین موضوع یعنی بی‌توجهی یا ندیدن نسخه ۶۳۵. ق باعث می‌شود که داوری نویسنده محترم راجع به برخی از ضبط‌های متن بهمینار شتاب‌زده به‌نظر برسد و از طرفی مصحح را وادار کند تا دست به تفسیر و تبیین متن بزند برای اینکه ضبط نسخه مجلس (ضبط مختار مصحح) برتر و صحیح‌تر جلوه کند برای مثال در صفحه ۱۰ چاپ بهمینار از التوسل می‌خوانیم: (علائم اختصاری و رموز نسخ در ادامه همین نوشتار به تفصیل آمده است)

- اگرچه ازین صنعت آب‌روی نمی‌خواهم، آبی در جوی کتابت تیره می‌دارم. (۱۰)

ضبط نسخ در این موضع چنین است: جمیع نسخ - به‌جز اساس بهمینار (ل) - به‌جای «نمی‌خواهم»، «نمی‌جویم» ضبط کرده‌اند. نسخه‌های «ن»، «ف»، «من» و «لی» پس از «نمی‌جویم» یک «هم» اضافه دارند. «ن» و «لی» به‌جای «در»، «از» دارد. «من» به‌جای «جوی»، «جوئی» ضبط کرده است. «ن» و «لی» واژه «تیره» را ندارند و فقط «من» به‌جای آن «نازه» ضبط کرده است و در نهایت «ن» و «لی» به‌جای «می‌دارم»، «برمی‌دارم» دارد. در نسخه اقدام (۶۳۵. ق = «ی») این عبارت چنین آمده است:

- «اگرچه ازین صنعت آب‌روی نمی‌جویم آبی در جوی کتابت تیره می‌دارم»

که به‌نظر می‌رسد ضبط صحیح و نزدیک به اصل هم دقیقاً همین است چراکه اولاً این ترکیب در جای دیگر التوسل تکرار شده است؛ در مکتوبی می‌خوانیم: «هنوز آتش آزمون بالا ناگرفته خاک در چشم او میدم زدی و آب در جوی وفا تیره کردی» (ص ۲۱۸ چاپ بهمینار) و این عبارت به‌وضوح معنای خراب شدن، بی‌رونق شدن و برهم خوردن کار را اراده می‌کند که در هر دو موضع به‌همین معنا است. این در حالی است که نویسنده محترم در مقاله خود سعی کرده‌اند بافت جمله را تفسیر کنند تا ضبط‌های نسخه مجلس («من») صحیح بنماید؛ آن هم تفسیر وارونه. به‌نظر ایشان اسلوب کلام از نوع تفاخر است و بهاءالدین بغدادی از روی تفاخر این جملات را می‌نویسد درحالی که به‌نظر می‌رسد دقیقاً عکس این حالت صادق است و با توجه به جملات قبل از این عبارت، اسلوب کلام بر تواضع و شکسته‌نفسی است که هم قاعده و رسم آن روزگار است و هم به‌تناسب بافت چنین برمی‌آید. می‌گوید من در این صنعت به دنبال دست‌وپا کردن آبرو برای خودم نیستم و این نوشته من هم آنقدر قدرتمند نیست که باعث اعتبار و آبروی من شود و این کار من (نوشتن التوسل) تیره کردن آبی در جوی کتابت است؛ به‌قول معروف مایه آبرو ریزی است. ثانیاً مشابه این عبارت در تاریخ بیتهی آمده است؛ بیتهی می‌نویسد: «و ظاهر از چشم امیر بیفتاد و آیش تیره شد، چنانکه نیز هیچ شغل نکرد و در عطلت گذشته

شد» (بیهقی ۱۳۹۳، ج ۲: ۶۶۶). ثالثاً جمیع نسخ و بالخصوص نسخه اقدم این ضبط را تأیید می‌کند؛ ضبطی که معنای واضح دارد، بدون تفسیر فهیده می‌شود و مهم‌تر از آن در خود متن و دیگر متون هم‌روال تکرار و تأیید می‌شود. این نمونه‌ای بود از دقایق مورد نظر نویسندگان این پژوهش. باری، نقد آن مقاله علمی مجالی دیگر می‌طلبد.

اما در این گفتار، مواردی از مقابله متن چاپی التوسل با سایر نسخ خطی موجود ارائه، سپس صورت پیشنهادی و مصحح آن بیان می‌شود. این موارد - که صرفاً نمونه‌ای مختصر از اشکالات کتاب است - نشان می‌دهد که بازنگری و تصحیح مجدد التوسل الی الترسل لازم و ضروری است. در این بازنگری، اقدم نسخ (۶۳۵ق) «اساس نسبی» قرار گرفته و در موضعی که نقص یا غلط بودن ضبط‌های آن محرز شود از دیگر نسخ - به ترتیب اصالت، اعتبار و قدمت - استفاده می‌شود. ضمن اینکه خلاف مقاله یوسفی (۱۳۹۴) که از ضبط‌های همه نسخ معرفی شده بهره نبرده بود، در این پژوهش یک‌یکان ضبط‌های موجود در نسخ (در هر موضع) گزارش می‌شود تا خواننده بتواند در کنار استدلال و احتجاج مصحح، خود نیز، در باب هر ضبط به نقد و داوری بنشیند.

این نمونه متنی در دو بخش «نثر» و «نظم» تدوین شده است. در انتخاب نمونه‌ها سعی شده مواردی که محل ابهام و کج‌فهمی برای مخاطب بوده است، انتخاب شود. این نمونه‌ها به صورت تصادفی از ابتدا، میانه و انتهای کتاب گزینش شده است. مطابق با چاپ زنده‌یاد بهمینار، این موارد شامل بدخوانی‌ها، افتادگی‌ها و نواقص متنی می‌شود که ان‌شاءالله در تصحیح جدید مرتفع خواهد شد. در سراسر این گفتار که برگرفته از رساله دکتری نگارنده (امیرحسین سالک) با عنوان «تصحیح و تحقیق التوسل الی الترسل» است، نسخه ینی جامع (۶۳۵ق) با رمز «ی»، نورعثمانیه (۶۶۲ق) با رمز «ن»، لیدن (۶۶۸ق) با رمز «ل»، فاتح (۶۶۹ق) با رمز «ف»، پاریس (۶۸۴ق) با رمز «پ»، مجلس با رمز «من»، لیدن (۸۵۰ق) با رمز «لی» و دو نسخه قرن دوازدهم و چهاردهم به ترتیب با رمز «مد» و «مس» مشخص می‌شود. اعداد داخل پرانتز پس از ذکر نمونه‌ها، نمایانگر شماره صفحه متن چاپی التوسل است.

۲. بحث و تحلیل

۲-۱. نمونه‌های نثر

- میان طبایع مختلف ارکان موافقت ازدواج و سازگاری امتزاج پدید آورد. (۱)

این عبارت از جمله مواردی است که براساس طبع بهمینار، معنایی باتسامح از آن دریافت می‌شود اما

در «ن» و «لی» پس از «مختلف» حرف ربط «و» آمده است. از طرفی، در «ی» و حاشیه «ن» پس از «ارکان» واژه «متفاوت» ضبط شده؛ «ن» هم در این موضع «نامؤتلف» دارد که در مجموع عبارتی کامل و معنایی دقیق ارائه می‌دهد. صورت مصحح این عبارت که به صورت انتقادی تصحیح شده اینگونه می‌شود:

میان طبایع مُخْتَلِفٍ و ارکانِ متفاوت، موافقتِ اِزْدَوَاجٍ و سازگاری امتزاج پدید آورد.

- سایه فضل خویش به واسطه عدل شامل و عقل کامل چنین پادشاه دین‌پرور دادگسترانید. (۲)

این عبارت از نظر بهمینار نیز ناقص بوده، لذا با رمز «ظ» اینگونه حدس زده است: «دادگستر، گسترانید». این عبارت بر اساس ضبط «ی»، «ن»، «ف» و «لی» صریحاً اینگونه تصحیح می‌شود: سایه فضل خویش به واسطه عدل شامل و عقل کامل چنین پادشاه دین‌پرور دادگستر بر سر ایشان گسترانید.

- از راست کاری سیاست او خاک در نقطه مرکز بی قرار شود. (۳)

این عبارت بر اساس نسخه «ل» (اساس بهمینار) در متن چاپی آمده است و در ظاهر هم نقص یا ایرادی ندارد اما بر اساس «ی»، «ن»، «ف» و «لی» عبارتی در میان این جمله از قلم افتاده است که با آن معنای عبارت کامل می‌شود:

از راست کاری طبیعت او آب در گردش جوی کژ نرود و با دست کاری سیاست او خاک در نقطه مرکز بی قرار شود.

درواقع، بخش مشخص شده، در نسخه اساس بهمینار نبوده است و با اضافه کردن آن (به استناد دست‌نوشته‌ها) عنصر چهارم یعنی «آب» به متن اضافه می‌شود و بدین ترتیب چهار آخشیج - که هر کدام تمثیلی برای عدل ممدوح است - کامل می‌شود. گفتنی است که عناصر «آتش» و «باد» در عبارات پیش از این آمده است.

- شک نیست که اعتقاد را اثر است و کثرت مواظبت مثمر زیادت ترقی. (۶)

این عبارت نیز از جمله مواردی است که معنای صریح ارائه نمی‌کند و خوانندگان به تسامح معنای حاصله را می‌پذیرند و کمتر محل توجه قرار می‌گیرد. نکته جالب اینکه غیر از «ل» که اساس بهمینار است، در «ن»، «ف» و «لی» هم این واژه «اعتقاد» ضبط شده، اما «ی»، نسخه اساس ما (۶۳۵ق)، این

واژه را صریحاً «اعتیاد» ضبط کرده است. نیز در حاشیه نسخه «ن»، درست در همین موضع، با رمز «خ» واژه «اعتیاد» به عنوان نسخه بدل آمده است که ضبط اساس ما را تأیید می کند. صورت مصحح چنین است:

شک نیست که اعتیاد را اثر است و کثرت مواظبت مثمر زیادت ترقی. در این بافت، واژه پیشنهادی اساس ما دقیق تر است و معنایی را که از کلمات بعدی صادر می شود، تأیید می کند؛ «کثرت مواظبت» که نتیجه آن «زیادت ترقی» است از معنای «اعتیاد» دریافت می شود و نه از «اعتقاد».

- ذکر این در میان متعلقان صنعت حامل، به قدر طاقث این عهد بیرون آورم «و
أخلص منة لأعلى و لا لیا». (۶)

مواردی که مشخص شده است، در پاورقی چاپ بهمنیار (با رمز «ظ») توضیحاتی دارد. استاد حدس می زند که «این» خطاست و احتمالاً «آن» بوده است. نیز حدس می زند که «متعلقان» غلط است و باید «مفلقان» باشد و در نهایت هم عبارت آخر را درون پرانتز قرار داده و نوشته است: «این جمله ظاهراً تحریف و یا چیزی از آن ساقط شده». امروز با در اختیار داشتن نسخ قدیمی التوسل می بینیم که غیر از مورد اول (این / آن) هر دو حدس استاد درست و صائب بوده است. توضیح اینکه در تمام نسخ - غیر از «ل» (اساس بهمنیار) - «مفلقان» ضبط شده است و عبارتی هم از متن ساقط شده است. صورت مصحح این بخش اینگونه است:

ذکر این در میان مفلقان صنعت حامل، به قدر طاقث می کوشم تا استظهاری حاصل
کنم و آلتی به دست آرم که بدان وسیلت، جان از تهلكه این عهد بیرون آرم «و
أخلص منة لأعلى و لا لیا».

گفتنی است که در «ن» و «لی» به جای «تهلكه» واژه «تنگنا» آمده است و در حاشیه «ن» هم با همان رمز «خ» واژه «تهلكه» به عنوان نسخه بدل اضافه شده است. ما براساس ضبط «ی» و تأیید دیگر نسخ، «تهلكه» را اختیار کردیم.

- کسوت دولت به فضایل شمایل او معلمست و ذات پاکش خلاصه سزای اعلم
است. (۷)

بهمنیار درباره عبارت مشخص شده، حدس می زند که احتمالاً «سران عالم» باشد. اما نسخی که

امروز در اختیار داریم این عبارت را، به اتفاق، به گونه‌ای دیگر ضبط کرده‌اند:

کسوت دولت به فضایل شمایل او مُعلمست و ذات پاکش خلاصه سیر «اِنِّیْ اَعْلَمُ» .

«اِنِّیْ اَعْلَمُ»، بخشی از آیه ۳۰ سوره بقره است لذا برتری و اتقان این ضبط -باتوجه به بافت عبارت-

از تفصیل و توضیح بی‌نیاز است.

- فصلی در کیفیت و چگونگی ترتیب و بیان ماده و صورت منشات خویش... (۹)

این عبارت نیز از مواردی است که در چاپ بهمنیار بدون توضیح آمده است. ساختار جمله هم به گونه‌ای است که خرابی و نقص آن به ذهن نمی‌رسد و معنایی تقریبی از آن مستفاد می‌شود. بخش مشخص شده در نسخه «ن» و «لی» به صورت «کیفیت ترکیب و بیان ماده و صورت» آمده است.

ضبط بهمنیار نیز بر اساس «ل» است اما «ی» و «ف» این بخش را اینگونه آورده‌اند:

فصلی در کیفیت ترکیب و چگونگی ترتیب میان ماده و صورت منشات خویش

تقریر می‌دهم.

که معنا کامل و دقیق است و تناسب و موازنه لازم بین ترکیب‌ها رعایت شده است. البته در «ف»

به جای «میان» واژه «و بیان» ضبط شده است (یعنی «و» هم اضافه دارد) اما سایر بخش‌های جمله با

«ی» برابر است. به نظر می‌رسد این صورت مصحح عبارت مزبور باشد.

- و مطبوع یا کلام جزل و محکم باشد که آثار قوت خاطر از اثنای آن معاینه

می‌شود یا سخن رقیق و دل‌آویز که دلایل لطف طبع از مضمون آن مشاهده

می‌افتد. (۹)

تنها توضیحی که در چاپ بهمنیار راجع به این بخش آمده است، شرح واژه «جزل» است. ضبط

«ن»، «ف» و «لی» در این موضع با ضبط «ل» (اساس بهمنیار) منطبق است غیر از یک مورد: «ن» و «لی»

پس از «مطبوع» به جای «یا» نشانه مفعولی «را» ضبط شده. همچنین پیش از «سخن» به جای «یا» در

این موضع «نا» ضبط شده که هر دو، ضبط‌های موجهی نیستند و نشان از اختلاف دارد. «ی» این بخش

از متن را به گونه دیگری آورده است:

و مطبوع یا جز سخن محکم و کلام جزل نباشد که آثار قوت خاطر از اثنای آن

معاینه می‌شود و یا سخن رقیق و دل‌آویز که دلایل لطف طبع از مضمون آن

مشاهده می‌افتد.

به نظر می‌رسد که ضبط «ی» مناسب‌تر باشد چون در این ضبط دو صفت «محکم» و «جزل» برای

یک موصوف (= کلام) نیامده است و هر کدام یک موصوف جدا دارند. ضمن اینکه در این حالت تفکیک معنایی و مرز دقیق‌تری برای دو صفت «محکم» و «جزل» می‌توان قائل شد؛ یعنی محکم را همان سخن استوار بدانیم و کلام جزل را سخن فصیح، جامع و ضد رکیک در نظر گرفت. اما در ضبط غیر از «ی» بالاجبار «محکم» و «جزل» را مترادف و در یک معنا می‌خوانیم.

نکته دیگر اینکه در ضبط «ی» می‌گوید: هیچ سخنی مطبوع نیست مگر سخنی که محکم باشد و کلامی که جزل! و در ادامه تبصره‌ای هم برای این حکم متقن در نظر می‌گیرد و می‌گوید: یا سخنی که رقیق و دل‌آویز باشد. معنای ثانویه این حکم این است که ممکن است سخنی باشد که رقیق یا دل‌آویز باشد و چون در عین حال محکم و جزل هم هست، لذا سخنی مطبوع دانسته شود. این در حالی است که در ضبط سایر نسخ می‌گوید: مطبوع یا سخنی است که محکم و جزل باشد یا سخنی که رقیق و دل‌آویز. معنای ثانویه این جمله این می‌تواند باشد که ممکن است سخنی رقیق و دل‌آویز باشد؛ اما الزاماً محکم و جزل نباشد! که باز هم مطبوع است.

- این اسلوب به‌نزدیک مَهْرَة سخن صناعت محبوب نیست؛ چه در بیشتر اوقات،

یک رکن از دو طریق کلام مُرْصَع قَلِق و نَامْتَمِکِن افتد. (۹)

عبارت مشخص شده یکی از بخش‌های نامفهوم و سخت‌خوان *التوسل* است چرا که خواننده تلاش می‌کند به گونه‌ای متن را بخواند که معنای صریح دریافت شود اما ضبط غلط راه به جایی نمی‌برد. بر اساس ضبط جمع نسخ، واژه «سخن» در این عبارت زائد است و با حذف آن معنای عبارت روشن می‌شود؛ «مَهْرَة صناعت» یعنی ماهران و استادان فن. تنها در «ل» (اساس بهمینار) این واژه (سخن) اضافه آمده است.

در این بخش واژه «طریق» هم محل اختلاف است و زنده‌یاد بهمینار هم در چاپ خود حدس زده است که احتمالاً «طرف» صحیح باشد. ضبط جمع نسخ، حدس صائب استاد را تأیید می‌کند. تنها در حاشیه «ن» با رمز «خ» به‌عنوان نسخه‌بدل و در «ل» این واژه «طریق» ضبط شده است. صورت مصحح این بخش اینگونه است:

این اسلوب به‌نزدیک مَهْرَة صناعت محبوب نیست؛ چه در بیشتر اوقات، یک رکن

از دو طرف کلام مُرْصَع قَلِق و نَامْتَمِکِن افتد.

- و مُنْشَات خاصه که بصد ذکر کرابم. (۱۱)

این عبارت که غلط بودن آن آشکار است، مورد توجه بهمینار نیز بوده و ایشان حدس زده‌اند که

احتمالاً صورت صحیح چنین باشد: «بصدد گرد کردن آنم». نسخه «ل» دقیقاً همانی را ضبط کرده است که بهمینار در چاپ خود آورده؛ کاملاً غلط و بی‌معنا. «ف» «بصدد ذکر آنیم» ضبط کرده و «من» «بصدد ذکر آن نیم» آورده است اما «ی»، «ن» و «لی» به صورت زیر ضبط کرده‌اند که به نظر می‌رسد ضبط صحیح چنین است:

و مُنشآتِ خاصّه که به‌صدد ذکر آنم -

- چون مبتدی بحفظ چند رسالت ازین مکتوبات مُستظهر شود، درین فنّ تَهذّبی تمام یابد و در هر شیوه که تحریر کند، طبعیت را پیاده نبیند و [...] و در صناعت ترسل، وسیلتی بزرگ و ذریعتی موکّد یابد. (۱۱)

در این بخش از متن علاوه بر اینکه نسخه اساس بهمینار ضبط دقیقی نداشته است، خود ایشان هم در چند مورد دچار بدخوانی شده‌اند و ضبط اساس را غیرمستند وارد متن چاپی کرده‌اند. می‌دانیم که زنده‌یاد بهمینار تعمّد و اصرار ویژه‌ای در پیروی از نسخه اساس خود داشته و در موارد بسیاری با آنکه حدس خودش صحیح بوده و ضبط یگانه نسخه در اختیارش به‌وضوح غلط، اما باز هم به اساس وفادار مانده و همان غلط را در متن آورده و حدس صحیح خود را در پاورقی گذاشته است. در این بخش، واژه «مستظهر» در «ل» به صورت «مستظهر» ضبط شده و استاد هیچ اشاره‌ای به این نکرده‌اند و صورت صحیح یعنی «مستظهر» را در متن وارد کرده‌اند.

مورد بعدی «تهذبی» است که در این مورد هم دچار بدخوانی شده‌اند؛ نسخه «ل» در این موضع به‌وضوح «تهدی» ضبط کرده است اما در متن چاپی «تهذبی» داریم. این مورد در «ی» نیز «تهذبی» ضبط شده با این توضیح که نقطه «ذ» و «ب» با مرکبی تیره‌تر گذاشته شده و گویا در اصل «تهدی» بوده اما بعداً نقطه‌ها اضافه و تبدیل به «تهذبی» شده است؛ به‌هر روی «ی» نیز «تهذبی» دارد. اما «ن»، «ل»، «ف» و «لی» صریحاً «تهدی» دارد و صحیح هم می‌نماید. «تهدی» به‌معنای راه یافتن و استرشاد آمده است. نسخه «من» در این موضع مخدوش شده است و خوانا نیست.

بدخوانی دیگر مربوط به واژه «شیوه» است که در اساس ایشان «ل» به‌وضوح «شیوه» کتابت شده که ما امروزه این مورد را «شیوه‌ای» می‌خوانیم و می‌نویسیم و این یک قاعده بسیار مشهور زبانی در رسم‌الخط دست‌نوشته‌های کهن است که متأسفانه در این موضع رعایت نشده. این موضوع در جاهای دیگر متن هم تکرار می‌شود.

مورد دیگر واژه «تحریر» است که بین نسخ، محل اختلاف شده است. این واژه در «ن» و «لی»

«تحدّثی» ضبط شده است. در حاشیه «ن» با رمز «خ» به عنوان نسخه بدل و همچنین در «ل» «تحریر» ضبط شده؛ در «ف» «تصدی» و در «من» «تحدّی» کتابت شده است. در نسخه اقدم یعنی «ی» این واژه «تحرّی» ضبط شده است و با توجه به بافت جمله از میان ضبط‌های موجود بهترین و دقیق‌ترین می‌نماید.

واژه «طبیعت» و «بر» در همه نسخه‌ها به همین صورت ضبط شده اما در «ی»، به ترتیب، «طبع» و «در» آمده است که ما به منظور وفاداری به متن اساس و نیز از آنجایی که ضبط «ی» غلط نیست، از آن عدول نکردیم.

مورد دیگر، «در صنعت» است که چاپ بهمنیار بر اساس «ل» است. نسخه «من» در این موضع «در بضاعت» ضبط کرده است و در حاشیه «من» با رمز «خ» در همین موضع «بصناعت» ضبط شده است. «ی»، «ن»، «ف» و «لی» نیز «بصناعت» دارند که درست‌تر می‌نماید. صورت مصحح این بخش چنین است:

چون مبتدی به حفظ چند رسالت ازین مکتوبات مُستظهر شود، درین فنّ تَهْدی تمام یابد و در هر شیوه‌ای که تَحْرّی کند، طبع را پیاده نبیند و [...] و به صناعتِ ترسل، وسیلتی بزرگ و ذریعتی موکّد یابد.

۲-۲. نمونه‌های نظم

- آنکس که کند دل خود اندیشه او اندیشه هرچه هست بر طاق نهد (۵۹)
مصراع نخست این بیت بر اساس چاپ بهمنیار محل اختلاف است. در «ف» و «پ» «کانکس» ضبط شده است. در «ی»، «ن» و «لی» به جای «دل» واژه «جفت» آمده. در «ف» به جای ترکیب «دل خود» ترکیب «خفت دل» و در «پ»، «من»، «مد» و «مس» «جفت دل» ضبط شده است و طبیعتاً این چهار نسخه «خود» را ندارند.

صورت پیشنهادی ما برای این بیت بر اساس ضبط نسخ اقدم اینگونه است:

- آنکس که کند جفت خود اندیشه او اندیشه هرچه هست بر طاق نهد

این بیت در مرزبان‌نامه، جوامع‌الحکایات و النزهة‌العقول فی لطائف‌الفصول نیز آمده است. (ر.ک صفری آق‌قلعه؛ ۱۳۹۵، ج ۱: ۵۴۰) ضبط مرزبان‌نامه مصحح محمد روشن با ضبط مختار ما برابر است، اما مرزبان‌نامه مصحح مرحوم قزوینی به جای «اندیشه او»، «اندیشه تو» دارد؛ با سایر ترکیب‌ها منطبق

است. از آنجا که ترکیب «جفت خود» و «جفت دل» از نظر معنایی تفاوت قابل توجهی باهم ندارند و در معنا خللی ایجاد نمی‌کند، ما به ضبط اساس، «ی»، وفادار ماندیم. ضمن اینکه این ضبط از جانب دو نسخه معتبر و کهن «ن» و «لی» همچنین ضبط بیت در دیگر متون مصحح تأیید می‌شود. معنای مستفاد از این بیت پس از تصحیح چنین است: هرکسی که جفت و همتایش (جفت دلش) غم‌خوارش باشد، در آن صورت، آن فرد (= او) فکر هرکس یا هر چیز دیگر را به کنار می‌گذارد.

- و چون علم پادشاه بشهر درآید فتنه و غوغا بشهر نیاید (۱۲۷)

این بیت در «ل» (اساس بهمنیار) اینگونه است: «فتنه و غوغا بشهر نیاید/ چون علم پادشاه بشهر درآید». در «ف» به این شکل: «زحمت غوغا بشهر نیز نبینی/ چون علم پادشاه بشهر درآید» و در «من» و «لی» به ترتیب: «زحمت غوغا بشهر نیز نبینی/ چون علم پادشاه بشهر درآید» و «زحمت غوغا بشهر نیز نبینی/ چون علم پادشاه بشهر برآمد» ضبط شده است. صورت پیشنهادی ما برای این بیت اینگونه است:

زحمت غوغا بشهر نیز نبینی چون علم پادشاه بشهر برآمد

این بیت در مکاتیب سنایی، نامه‌های عین‌القضات (ج ۱ و ۲)، مقامات ژنده‌پیل، قره‌العین قاضی اوش، کشف‌الاسرار و مرصادالعباد نیز آمده است. (ر.ک صفری آق‌قلعه؛ ۱۳۹۵، ج ۱: ۵۴۲) ترتیب مصراع‌ها در همه منابع، با ضبط مختار ما منطبق است؛ گفتنی است که نسخه اساس بهمنیار یعنی «ل» هم با همین ترتیب و متفاوت با نسخه چاپی ضبط شده است. در جلد دوم نامه‌های عین‌القضات، به جای «زحمت»، «فتنه و» آمده است. در مرصادالعباد نیز به جای «فیز»، «بیش» آمده است. سایر ترکیب‌ها منطبق است.

نکته: ضبط «ل»، «ف» و «لی» ایراد وزنی دارد. تنها نسخه «من» خالی از اشکال وزنی است که البته با ضبط مختار ما تفاوت زیاد ندارد و ما همچنان به «ی» وفادار ماندیم. صورت مصحح ما بر اساس نسخه‌های «ی»، «ن» و «پ» است.

- هزار سال ببايد که تا به باغ هنر ز شاخ دانش چون من گلبنی به بار آید (۲۰۸)

مصراع دوم این بیت از نظر وزنی معیوب و در خواندن هم قدری ثقیل است. در «ی»، «ن»، «من» و «لی» به جای «گلبنی» واژه «گلی» ضبط شده است که در این صورت بیت هم از نظر وزنی بی‌عیب می‌شود و هم از نظر معنایی روشن و رسا می‌گردد. در «پ» به جای «دانش چون» ترکیب «فضل

«چو» آمده است همچنین به جای «به بار آید» فعل «بیاراید» ضبط شده است. که البته این نکته هم از چشم زنده یاد بهمنیار دور مانده است و ایشان در نسخه چاپی فعل را «بیار آید» ثبت کرده اند حال آنکه نسخه «پ» به وضوح «بیاراید» دارد. نسخه «ف» هم تنها در فعل با «پ» هم داستان است. بر اساس ضبط «پ» مشکل وزن بیت حل می شود و صورت بیت اینگونه می گردد: «هزار سال باید که تا به باغ هنر / ز شاخ فضل چو من گلبنی بیاراید» البته کماکان معنا با تسامح قابل تصور است. اما صورت مصححی که ما بر اساس اقدم نسخ و سه نسخه مؤید دیگر در نظر گرفته ایم چنین است:

هزار سال باید که تا به باغ هنر / ز شاخ دانش چون من گلی به بار آید

این بیت در روضه‌الکتاب و حدیقه‌الالباب نیز آمده است. (ر.ک صفری آق‌قلعه؛ ۱۳۹۵، ج ۱: ۵۴۰) با این تفاوت که به جای «دانش»، «دولت» ضبط شده است. صفری آق‌قلعه (۱۳۹۵) ضبط «پ» (صورت پیشنهادی اول) را ترجیح داده و در کتاب خود آورده است.

- همیشه از فلک بخت کامرانی باد / هزارسالت در ملک شادمانی باد (۲۵۷)

این بیت در نسخه دوم بهمنیار یعنی «پ» نسخه‌بدلهایی داشته است که استفاده از آن‌ها بیت را سالم‌تر و سراسرتر می کرده است اما مصحح محترم بنا به اصلی که ذکر آن رفت، ترجیح داده اند ضبط اساس را در متن وارد کنند. در «ی»، «ن»، «پ» و «لی» به جای «فلک»، واژه «فلکت» ضبط شده همچنین در هر چهار نسخه مذکور و نیز در «ف» پس از «بخت» حرف ربط «و» آمده است. در «ی»، «ن»، «ف»، «پ» و «لی» به جای «شادمانی» واژه «زندگانی» ثبت شده است که صحیح همین است. صورت مصحح بیت چنین است:

همیشه از فلک بخت و کامرانی باد / هزارسالت در ملک زندگانی باد

صفری آق‌قلعه (۱۳۹۵) این بیت را آورده است اما به جای «زندگانی»، همان ضبط لیدن («ل») یعنی «شادمانی» را قرار داده است (ج ۱: ۲۹۶) که اکنون با دراختیار داشتن نسخ قدیمی *التوسل*، می‌دانیم این بیت به همراه دو بیت دیگر (یعنی مجموعاً سه بیت) در این موضع از متن قرار گرفته است و واژه‌های قافیه، به ترتیب، عبارتند از: «زندگانی»، «شادمانی» و «جاودانی» و اگر «شادمانی» را برای بیت اول یعنی همین بیت مورد بحث قرار دهیم در بیت بعد با ایراد تکرار قافیه مواجه می‌شویم.

- دریاب که آتش جوانی چو آبیست / بشتاب که بیداری دولت خویست (۲۹۱)

در نسخه چاپی بهمنیار این بیت با دو نسخه‌بدل مناسب از «پ» آمده است اما طبق معمول در پاورقی

مانده و ضبط غلط وارد متن شده است. در مصراع اول «ی»، «ن»، «ف»، «پ» و «لی» «چو» را ندارند. «پ» به جای «آیست» و «خوابیست» به ترتیب «آبست» و «خوابست» ضبط کرده و یک بیت هم پس از این اضافه دارد که البته ناخوانا است و این رسم کاتب نسخه «پ» است چنانکه زنده یاد بهمنیار هم در مقدمه خود اشاره کرده است. نکته مهم اینکه در «ل» یعنی اساس بهمنیار، جای مصراع اول و دوم باهم عوض شده است، اما استاد هیچ اشاره‌ای به این نکته نکرده‌اند و چنانکه در بالا آمد، در نسخه چاپی ثبت کرده‌اند. صورت مصحح بیت چنین است:

دریاب که آتش جوانی آیست بشتاب که بیداری دولت خوابیست

این بیت در *المختارات من الرسائل* به این شکل آمده است:

می بر کف من نه که دلم درتایست وین عمر گریزای چون سیمایست
برخیز که بیداری دولت خوابیست دریاب که آتش جوانی آیست

و گویا این بیت اولین بار در آنجا، در اثنای نامه‌ای که تاریخ ۵۵۸ ق. دارد، بیان شده است (ر.ک. *المختارات*: ۶۸-۷۰)

۳. نتیجه گیری

تصحیح و تحقیق دوباره *التوسل الی الترسل* - که با حواشی و تعلیقات مبسوط همراه است - از آنجا که متنی منقح و سالم در اختیار پژوهشگران قرار می‌دهد، می‌تواند گامی بلند در جهت نیل به حقیقت در زمینه پژوهش‌های زبانی، معنایی و سبک‌شناختی بردارد. آنچه ذکر شد نمونه‌ای بود از اشکالات تصحیح و چاپ *التوسل الی الترسل* و البته در حکم مثنی نمونه خروار؛ چراکه تعداد این موارد در سراسر کتاب فراوان است. توجه به این دست از موارد به‌نیکی ضرورت مذاقه دوباره و تصحیح مجدد کتاب را نشان می‌دهد. از سوی دیگر، لازم است دوباره یادآوری شود که اشکالات چاپ *التوسل* به این دلیل است که اولاً مصحح تنها دو دست‌نوشت از اثر در اختیار داشته است؛ ثانیاً هیچ کدام از دست‌نوشت‌های موجود در آن زمان، چه لیدن (۶۶۸ ق) و چه پاریس (۶۸۴ ق)، قابل اعتماد و بی‌نقص نبوده‌اند. این مهم امروز با در دست داشتن اقدم *نسخ التوسل* بر ما روشن شده است؛ لذا اشکالات کتاب، چه آن‌هایی که حاصل اختیار ضبط غیرمرجح و چه آن‌هایی که نتیجه بدخوانی نسخه اساس یا افتادگی آن بوده، عمدتاً به دلیل عدم دسترسی مصحح به نسخ درجه یک بوده است. البته ناگفته نماند که کماکان، این نقد به این تصحیح وارد است که با در نظر گرفتن مقتضیات و امکانات آن زمان، شاید

بهترین شیوه برای تصحیح این متن انتخاب نشده است.

منابع

- ابوبکر قونیوی، زکی (۱۳۴۹). *روضه‌الکتاب و حلیة‌الالباب*. به تصحیح میر ودود سید یونسی، چ اول، تهران: مؤسسه تاریخ و فرهنگ ایران.
- اسدی حبیب، حوریه (۱۳۹۸). *بررسی و تحلیل اصطلاحات و فنون دبیری تا آغاز قرن هفتم*، رساله دکتری، مرکز تحصیلات تکمیلی.
- افشار، ایرج و غلامرضا طاهر (۱۳۹۸). *المختارات من الرسائل*. چ اول، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار با همکاری نشر سخن.
- اوش، قاضی (۱۳۹۷). *قره‌العین*. به تصحیح سلمان ساکت و زهرا محمودی، چ اول، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار با همکاری نشر سخن.
- بدیع‌الزمانی، عبدالحمید (۱۳۵۵). «یادداشت‌هایی بر التوسل الی الترسل تألیف بهاء‌الدین محمدبن مؤید بغدادی». گوهر، ش ۳۹، خرداد، صص ۲۶۶-۲۶۸.
- بهاء‌الدین بغدادی، محمدبن مؤید (۱۳۸۵). *التوسل الی الترسل*. به اهتمام احمد بهمنیار، چ دوم، تهران: اساطیر.
- بهار، محمدتقی (۱۳۴۹). *سبک شناسی*. ج ۱، چ سوم، تهران: امیرکبیر.
- بهار، محمدتقی (۱۳۸۵). *سبک شناسی*. به کوشش ابوطالب میرعابدینی، چ دوم، تهران: توس.
- بهرامی میرابادی، مینا (۱۳۹۰). *بررسی سبکی کتاب التوسل الی الترسل*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره).
- بیهقی، ابوالفضل (۱۳۹۳). *تاریخ بیهقی*. به کوشش خلیل خطیب رهبر، چ پنجم، تهران: مهتاب.
- درایتی، مصطفی و همکاران (۱۳۹۲). *فنخا (فهرستگان نسخه‌های خطی ایران)*. چ اول، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی.
- دست‌نویس شماره ۰۴۱۲۴ *التوسل الی الترسل* محفوظ در کتابخانه فاتیح ترکیه مورخ ۶۶۹. ق.
- دست‌نویس شماره ۱۰۰۰ *التوسل الی الترسل* محفوظ در کتابخانه بنی جامع ترکیه مورخ ۶۳۵. ق.
- دست‌نویس شماره ۱۳۵۳ *التوسل الی الترسل* محفوظ در کتابخانه ملی پاریس مورخ ۶۸۴. ق (میکروفیلم شناسه ۱۳۱۰/۱-ف محفوظ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران).
- دست‌نویس شماره ۱۴۵۴۸ *التوسل الی الترسل* محفوظ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی ق ۱۴/۱۳.
- دست‌نویس شماره ۱۴۹۲ *التوسل الی الترسل* محفوظ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی ق ۱۲.
- دست‌نویس شماره ۴۳۰۰ *التوسل الی الترسل* م محفوظ در کتابخانه نورعثمانی ترکیه مورخ ۶۶۲. ق (میکروفیلم شناسه ۴۹۵-ف محفوظ در کتابخانه دانشگاه تهران).

- دست‌نویس شماره ۵۳۲۰ التوسل الی الترسل محفوظ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی ق ۷.
- دست‌نویس شماره ۵۸۶ التوسل الی الترسل محفوظ در کتابخانه دانشگاه لیدن هلند مورخ ۶۶۸ ق (میکروفیلم شماره/ شناسه "۱۳ عکسی" محفوظ در دانشکده ادبیات دانشگاه تهران).
- دست‌نویس شماره ۵۲۸۵ OF التوسل الی الترسل محفوظ در کتابخانه دانشگاه لیدن هلند مورخ ۸۵۰ ق. دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷). لغت‌نامه. تهران: دانشگاه تهران.
- سعدالدین وراوینی (۱۳۵۵). *مرزبان‌نامه*. به تصحیح محمد روشن، ج ۱، تهران، بنیاد فرهنگ ایران.
- سعدالدین وراوینی (۱۳۸۹). *مرزبان‌نامه*. به کوشش خلیل خطیب‌رهبر، چ پانزده، تهران، صفی‌علیشاه.
- سنایی غزنوی، محدود بن آدم (۱۳۷۹). *مکاتیب*. به کوشش نذیر احمد، چ اول، تهران: بنیاد موقوفات محمود افشار.
- صالحی، نصرالله (۱۳۸۰). «کتاب‌شناسی توصیفی منشآت، مکاتبات و نامه‌ها». *کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، دی و بهمن، صص ۵۵-۱۵۲*.
- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۶۶). *تاریخ ادبیات در ایران*. ج ۲، چ اول، تهران: توس.
- صفری آق‌قلعه، علی (۱۴۰۰). *اصول و منابع تصحیح متون*. چ اول، تهران: سمت.
- صفری آق‌قلعه، علی (۱۳۹۵). *اشعار فارسی پراکنده در متون (تا سال ۷۰۰ هجری)*. چ اول، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار با همکاری نشر سخن.
- عارفی، هادی (۱۳۹۴). «بررسی جایگاه منشآت و منشآت نویسی در ایران تا پایان قرن هشتم هجری». *نشریه تاریخ نو*، ش ۱۲، صص ۱۶۵-۱۸۸.
- عوفی، محمد (۱۳۵۵). *جوامع الحکایات و لوامع الروایات*، به تصحیح محمد معین، چ اول، تهران: دانشگاه تهران.
- عوفی، محمد (۱۳۸۶). *جوامع الحکایات و لوامع الروایات* ج ۲. به تصحیح امیربانو مصفا (کریمی) و مظاهر مصفا، چ اول، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- عوفی، محمد (۱۳۸۹). *لباب الالباب*. به اهتمام ادوارد بروان و مقدمه محمد قزوینی و تصحیحات و تعلیقات و حواشی سعید نفیسی، چ اول، تهران: هرمس.
- عوفی، محمد (۱۳۹۰). *نزه العقول فی لطائف الفصول*. به تصحیح ایرج افشار، چ اول، تهران: موقوفات دکتر محمود افشار.
- عین‌القضات همدانی (۱۳۶۲). *نامه‌ها*، ج ۱ و ۲. به کوشش علینقی منزوی و عقیف عسیران، چ ۲، تهران: زوار.
- فروزانی، سیدابوالقاسم (۱۳۷۹). «التوسل الی الترسل مجموعه‌ای گرانقدر از منشآت بهاء‌الدین محمد بغدادی». *کتاب ماه تاریخ و جغرافیا*، ش ۳۲، خرداد، صص ۱۳-۱۵.

مایل هروی، نجیب (۱۳۸۰). تاریخ نسخه پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی. چ اول، تهران: مرکز اسناد و کتابخانه مجلس شورای اسلامی.

متینی، جلال (۱۳۴۷). «تحول رسم الخط از قرن ششم تا قرن سیزدهم هجری». نشریه جستارهای نوین ادبی، ش ۱۵، صص ۱۳۵-۱۶۲.

مردانی، فیروز (۱۳۷۷). «ترسل و نامه‌نگاری در ادب فارسی». کیهان فرهنگی، ش ۱۴۷، صص ۳۷-۴۳.

مهدی‌زاده، مهدی (۱۳۷۸). «تاریخچه منشآت در ادب فارسی». کیهان فرهنگی، ش ۱۵۴، صص ۶۴-۶۷.

میهنی، محمدبن عبدالخالق (۱۳۸۹). آیین دبیری. به کوشش اکبر نحوی، چ اول، تهران: مرکز نشر دانشگاهی نجاریان، محمدرضا (۱۴۰۳). «نقد و تحلیل ابیات عربی و سائل الرسائل و دلائل الفضائل». پژوهشنامه متون ادبی دوره عراقی، ۵ (۴)، ۱۵۱-۱۸۰.

نجم رازی، عبدالله بن محمد، (۱۳۹۹). مرصاد العباد. به تصحیح محمدامین ریاحی، چ شانزدهم، تهران: علمی و فرهنگی.

نوروزی، جهانبخش (۱۳۵۹). التوسل الی الترسل. رساله دکتری، دانشگاه تهران.

واحد، اسدالله (۱۳۸۳). «انشاء، ترسل و اقسام آن». نامه پارسی، ش ۳۳، صص ۴۳-۵۲.

یارعلی دارانی، محمدرضا (۱۳۸۷). تحلیل سبک شناختی التوسل الی الترسل (از منظر ترسل زبانی و ادبی). پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت معلم - تهران.

یوسفی، سهیلا (۱۳۹۴). «بررسی التوسل الی الترسل بهاء‌الدین بغدادی و معرفی نسخ نویافته». آینه میراث، ش ۵۷، صص ۳۴۷-۳۶۸.

References

- Afshar, I, and Gholamreza Taher. (2019). *Al-Mukhtārāt min al-rasā'il* (Selections from the Epistles), 1st ed. Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Endowment, in cooperation with Nashr-e Sokhan. (In Persian)
- ‘Ārifī, H. (2015). “A Study of the Position of Official Documents and Document Writing in Iran Until the End of the Eighth Century AH.” *Nashriyyat-e tārikh-e nov*, no. 12, pp. 165-188. (In Persian)
- Asadī Ḥabīb, Ḥ. (2019). *A Study and Analysis of the Terminology and Techniques of Secretarial Work Until the Beginning of the Seventh Century*. PhD dissertation, Center for Graduate Studies. (In Persian)
- ‘ayn al-Qaḏāt Hamadānī. (1983). *Namāhehā (Letters)*, vols. 1-2, edited by ‘Alī-Naqī Manzavī and ‘Afīf ‘Asīrān, 2nd ed. Tehran: Zavvār. (In Persian)
- Badi‘ al-Zamānī, ‘A. (1976). “Notes on At-Tavassol ela-t Tarassol by Baha’ al-Dīn Moḥammad ibn Mu’ayyad Baghdādī.” *Guhar*, no. 39, Khordād, pp. 266-268. (In Persian)
- Baghdadi, B (12th century AH) *At-Tavassol ela-t Tarassol*, The manuscript of the Library of the Islamic Consultative Assembly, No. 1492 (In Persian)

- Baghdadi, B (13th/14th century AH) *At-Tavassol ela-t Tarassol*, The manuscript of the Library of the Islamic Consultative Assembly, No. 14548 (In Persian)
- Baghdadi, B (635 AH) *At-Tavassol ela-t Tarassol*, The manuscript of the Yeni Cami Library, Turkey, No. 1000 (In Persian)
- Baghdadi, B (662 AH) *Begging to be Sent*, The manuscript of the Nur Osman Library, Turkey, No. 4300 (microfilm No. 495-f, preserved in the University of Tehran Library) (In Persian)
- Baghdadi, B (668 AH) *Begging to be Sent*, The manuscript of the Leiden University Library, Netherlands, No. 586 (microfilm No. "13 photos" preserved in the Faculty of Literature, University of Tehran). (In Persian)
- Baghdadi, B (669 AH) *Begging to be Sent*, The manuscript of the Fatih Library, Turkey, No. 04124. (In Persian)
- Baghdadi, B (669 AH) *Begging to be Sent*, The manuscript of the National Library of Paris, No. 1353 (microfilm No. 1/1310-f, preserved in the Central Library of the University of Tehran). (In Persian)
- Baghdadi, B (7th century AH) *Begging to be Sent*, The manuscript of the Library of the Islamic Consultative Assembly, No. 5320 (In Persian)
- Baghdadi, B (850 AH) *Begging to be Sent*, The manuscript of the Leiden University Library, Netherlands, No. 285 (In Persian)
- Baghdadi, B.M. (2006). *Begging to be Sent* (The Attainment of the Epistolary Art), prepared by Ahmad Bahmanyar. 2nd ed. Tehran: Asatir. (In Persian)
- Bahar, M.T. (1970). *Sabk-shenāsi (Stylistics)*, vol. 1, 3rd ed. Tehran: Amir Kabir. (In Persian)
- Bahar, M.T. (2006). *Stylistics*, edited by ‘Abd al-Ṭaleb Mir‘abedini. 2nd ed. Tehran: Toos. (In Persian)
- Baheyqi, A. (2014). *Baheyqi History* (5th ed., K. K. Rahbar, Ed.). Motab. (In Persian)
- Bahrami Mirabadi, M. (2011). *A Study of the Style of the Book Begging to be Sent*. MA thesis, Imam Khomeini International University. (In Persian)
- Daryā’ī, M. (2012). *Index of Persian Manuscripts*, 1st ed. Tehran: National Library and Archives of Iran. (In Persian)
- Dehkhodā, ‘A.A. (1998). *Dictionary*. Tehran: University of Tehran. (In Persian)
- Farzānī, S.A. (1990). “*Begging to be Sent: A Precious Collection of Official Documents by Baha’ al-Din Moḥammad Baghdadi*.” Monthly book of History and Jeography, no. 32, pp. 13-15. (In Persian)
- Maḥdi-zadeh, M. (1999). “A History of Official Documents in Persian Literature.” *Kahan-e farhangi*, no. 154, pp. 64-67. (In Persian)
- Mardnī, iF. (1998). “Official Correspondence and Letter Writing in Persian Literature.” *Kahan-e farhangī*, no. 147, pp. 37-43. (In Persian)
- Matin, J. (1968). “The Evolution of Calligraphy from the Sixth to the Thirteenth Century AH.” *Journal of New Literary Searches*, no. 15, pp. 135-162. (In Persian)
- Mayl Herway, N. (2001). *History of Manuscript Copying and Critical Editing*, 1st ed. Tehran: Center for Documents and the National Library of the Islamic Republic of Iran. (In Persian)
- Mihani, M. (2010). *The Art of Secretarial Work*, edited by Akbar Nahvī, 1st ed. Tehran: University of Tehran Press. (In Persian)

- Najjarian, M.R. (2025). "Criticism and analysis of Arabic verses, Methods of sending messages and evidence of virtues". *Research of Literary Texts in Iraqi Career*, 5 (4), 151-180.
- Najm al-Din Raz, A. (2020); *Mersad al-ebad*, edited by Muhammad Amin Riyāhī, 16th edition, Tehran: 'Elmi va Farhang; (In Persian)
- Nowruzi, J. (1980). *Begging to be Sent*. PhD dissertation, University of Tehran. (In Persian)
- Sad al-Din Varavini. (1976). *Marzban-nameh*, edited by Moḥammad Rūshan, vol. 1. Tehran: Bunyad-e Farhang-e Iran. (In Persian)
- Sad al-Din Varavini. (2010). *Marzban-nameh*, edited by Khalil Khatīb-Rahbar, 15th ed. Tehran: Šafī 'Ali Shah. (In Persian)
- Šafa, Z. (1987). *History of Literature in Iran*, vol. 2, 1st ed. Tehran: Tus. (In Persian)
- Safari Āq-Qal'eh, 'A. (2017). *Scattered Persian Poetry in Texts [until 700 AH]*, 1st ed. Tehran: Dr. Maḥmud Afshar Endowment, in cooperation with Sokhan. (In Persian)
- Šafī Āq-Qal'eh, 'A. (2021). *Principles and Sources of Textual Criticism*, 1st ed. Tehran: Samt. (In Persian)
- Šaleḥi, N. (2001). "A Descriptive Bibliography of Official Documents, Correspondence, and Letters." *History and Geography Monthly Book*, January and February, pp. 55-152. (In Persian)
- Sanā'ī Ghaznī, A.A. (1990). *Letters*, edited by Nazīr Aḥmad, 1st ed. Tehran: Maḥmūd Afshār Endowment. (In Persian)
- Ufi, M. (1976). *Collections of stories and collections of novels*, edited by Moḥammad Mo'īn, 1st ed. Tehran: University of Tehran. (In Persian)
- Ufi, M. (2007). *Collections of stories and collections of novels*, vol. 2, edited by Amir-bānū Mašfā (Karimi) and Mazhar Mašfā, 1st ed. Tehran: Institute of Humanities and Cultural Studies. (In Persian)
- Ufi, M. (2010). *Labab Al-albab*, edited by; Edward Browne, with a preface by Moḥammad Qazvīnī and corrections, annotations, and marginal notes by Sa'īd Nafīsī, 1st ed. Tehran: Hermes. (In Persian)
- Ufi, M. (2011). *A journey of minds through the gentleness of the seasons*, edited by Iraj Afshar, 1st ed. Tehran: Dr. Maḥmud Afshar Endowment. (In Persian)
- Ush, Q. (2018). *Qura al-'ayn*, edited by Salman Sāket and Zahra Mahmūdī. 1st ed. Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Endowment, in cooperation with Nashr-e Sokhan. (In Persian)
- Vaḥīd, A. (2004). "Inšā, Tursul, and Their Types." *Nāmeḥ-ye fārsī*, no. 33, pp. 43-52. (In Persian)
- Yaali Darani, M.R. (2008). *A Stylistic Analysis of At-Tavassol ela-t Tarassol (From the Perspective of Linguistic and Literary Epistolary Art)*. MA thesis, Tehran Teacher Training University.
- Yusofī, S. (2015). "A Study of al-Tusul ila al-tursul by Baha' al-Dīn Baghdādī and the Introduction of Newly Discovered Manuscripts." *Āīneh-ye mīrāth*, no. 57, pp. 347-368. (In Persian)